

Emil Heršak

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

emil.hersak@zg.hinet.hr

PODRIJETLO I RASELJAVANJE URALSKIH NARODA

SAŽETAK

Rad analizira problem nastanka i mogućih ranih seoba uralskih, ugrofinskih i samodijskih naroda. Nakon uvoda, u kojem identificira uralske narode i komentira razvitak uralske teorije, autor opisuje dva pristupa o genezi tih naroda. Prvi naziva »starosjedilačkim«, drugi »migracijskim«. Prema prvomu, koji se obično veže za nastanak finskih naroda, taj se razvitak odvijao neisprekidano od prapovijesti, oko Baltika i u susjednim krajevima gdje će se pojaviti povijesni finški narodi. Prema »migracijskom« pristupu, važnu ulogu imale su seobe s Urala ili istočnije. Okvir za te seobe može se naći u skupini srodnih arheoloških kultura s tzv. »češljanim« ili »jamično-češljanim« keramičkim uzorima. Nakon odlaska Samodijaca oko 4000 pr.n.e., zadržalo se jedinstvo ugrofinskih plemena, ali s daljnjim širenjem s Urala u Evropu, ugrofinski se podijelio u drugom tisućljeća pr.n.e. na finški krug na zapadu i ugarski na istoku. Nije poznato gdje se samodijski dotad razvio, no osim gledišta o nastanku Samodijaca u Sibiru, postoje teze da se razvio na sjeveroistoku Evrope. Na kraju, autor razmatra i stare (stare-nove) teze o vezama uralskih naroda s altajskim skupinama.

KLJUČNE RIJEČI: uralski jezici i narodi, samodijski jezici (Samodijci), Ugrofinci, Finci, ugarski narodi, prapovijest, migracija, sjeveroistočna Evropa, Sibir, altajski jezici i narodi

Uvod

Uralska jezična porodica ili grupacija, nazvana prema Uralskom gorju, obuhvaća danas dvadesetak jezika ili skupina narječja, od kojih glavnina ulazi u ugrofinski, a manji dio u samodijski ogranak. Samodijski jezici govore se u zapadnom Sibiru i na istočnom rubu arktičke Evrope. To su danas jezici četiriju malih etnija: Neneca, Eneca, Seljkupa i Nganasana. No u prošlosti samodijsko područje sezalo je daleko u Sibir – do Altajsko-sajanskog gorja na granici Mongolije, gdje se do početka 20. stoljeća zadržao reliktni samodijski narod Kamas (Долгих, 1970: 227–228; Fodor, 1982: 19). Ugrofinski prostor ima zapadniji položaj: od Urala i sibirske rijeke Ob, do Povolžja, Baltika i evropskog Arktika. Potkraj 9. stoljeća n.e. povijesna seoba Mađara stvorila je i važan jezični otok u Panonskoj nizini. Kako samo ime govori, ugrofinski jezici dijele se na ugarsku granu, u koju ulaze mađarski i dva obskougarska jezika (mansijski i hantijski), te na četiri skupine koje se obično uvrštavaju u širu finsku granu. Točnije, šira finska grana uključuje baltičkofinsku skupinu (finški u užem smislu, karelski, estonski i male jezike: livski, ižorski, vepski i vodski), zatim povolškofinske jezike (mordvinski i marijski), permske (udmurt-

ski, komijski i komi-permjački jezik) i saamsku skupinu narječja ili jezika.¹ Permjski jezici i osobito saamski (»laponski«) katkad se smatraju i zasebnim ugrofinskim granama. Saamski, prema nekim gledištima, dijeli stanovite nefinske crte s ugarskim i samodijskim govorima (v. Mériot, 1985: 10–11; Hajdú, 1992: 124). No to možda svjedoči tek o arhaičnom položaju jezika Saama u finskom sklopu (iako postoje i drukčije teze, v. str. 395). Dodajmo da su baš Saami (»Laponci«) bili prvi narod koji je ušao u povijesne izvore pod inače germanskim imenom »Finci«, odnosno Fenni u zapisu rimskog povjesničara Tacita (56–117 n.e.).²

¹ Jezici Livâ, Ižorâ, Vepsâ i Vodâ iz baltičkofinske skupine govore se uz obalu Letonije (livski), te oko Petrograda i na jugu Karelije (ižorski, vepski i vodski). Danas ti jezici imaju tek nekoliko tisuća ili stotina govornika (a vodskim, primjerice, govori samo tridesetak ljudi). Tijekom povijesti suzila se i povolško-finska skupina. Na osnovi podataka iz staroruskih ljetopisa može se zaključiti da su u tu grupu ulazili danas izumrli jezici naroda Muroma i Meščora (uz rijeku Oku i u srednjem Povolžju). Što se tiče saamskih govorâ, prema jednom mišljenju, njih bi trebalo smatrati različitim srodnim jezicima. Ipak, u jezikoslovlju često nije lako odrediti što je jezik i što narječje.

² Možda je još Herodot, u svom opisu Skitije, naznačio neke Ugrofince, no Tacitovi *Fenni* iz zadnjeg poglavlja njegove *Germanije* prvi su *sigurni* Ugrofinci u pisanoj povijesti. Smatra se da je izvorno nord.-germ. ime *Fin-nar* značilo »lovci« (Vasmer, 1987 IV: 195–196; Gluhak, 1990: 90), ili »hodači, litalice« (= »nomadi«) (Hajdú, 1992: 89). Ime »Laponci« (nord. *Lappar*, možda »krajnji« > fin. *lappalainen*, rus. *лопары*) nije se proširilo do početka 12. stoljeća n.e. (prvi je spomen u dijelu Saksa Gramatika oko 1100). Zbog pogrdnosti koje je to ime poprimalo, danas se izbjegava. Ugrofinska i uralska etnonimija uopće je fluidna. I najveći od tih naroda, mađarski, naziva se u većini evropskih jezika po inačicama od lat. (*Hungari* ili slav. *Ugri*). Isto tako, finski etnonim (u užem smislu) rabi se u gotovo svim evropskim jezicima za glavnu etniju u državi Finskoj, koja sebe naziva *Suomalaiset*, »ljudi Suomija«. Tacit je govorio i o narodu *Aesti*. I to je ime germansko (dosl. »istočni«), no prvo je označavalo Balte, ne pretke Estonaca (*Eestlased*), koji su sebe do 19. stoljeća nazivali *Maarahvus*, »ljudi naše zemlje« (Vasmer, 1987 IV: 522; Décsy, 1965: 232–233; Hajdú, 1992: 109; Тынурист, 1994: 423). Među uralskim narodima u Rusiji, etnonim povolško-finskih Mordvina (rus. *мордва*) obuhvaća dvije etnije ili subetnije: *Eřza* i *Mokša*. Za drugi povolško-finski narod, Marijce, mnogi autori dalje rabe stari ruski (ili čuvaški) naziv »Čeremisi«. U starom nazivlju, permjski Udmurti poznati su kao »Votjaci«, Komi i Komi-Permijaci kao »Zirjani«, obskougarski Mansi (*Manšit*) i Hanti kao »Voguli« i »Ostjaci« (rus. *остяк*, od hant. *aas-jax*, »obski ljudi« – Décsy, 1965: 237, ili od tur.-tatarskog *ist'ak* »poganin/nemusliman« – Hajdú, 1992: 45). Ime »Ostjak« odnosilo se još na dva druga naroda između Oba i Jeniseja: na samodijske Seljkupe (»Ostjake-Samojede«) i na Kete (»jenisejske Ostjake«), čiji jezik nije uralski. Najbrojniji Samodijci, Neneci, bili su poznati kao »Juraci, ili tek kao »Samojedi«, opće ime za svu skupinu. Oblici »Nenec«, »Seljkup«, »Nganasan«, »Enec« potječu od riječi »čovjek« na jezicima tih naroda, a kao etnonimi su pomalo umjetni (»Enec« je po uzoru na »Nenec« uveo 1920-ih etnolog G.I. Prokorpjev; Долгих, 1970: 115–117). Inače, zbog krive i pogrdne pučke etimologije starog imena »Samojedi« (u smislu »oni koji sebe jedu«, »ljudožderi«) u Rusiji se za tu skupinu naroda uveo naziv »Samodijci« (prema jednom mjesnom izgovoru), no stari oblik pojavio se prvi put u drevnoruskom ljetopisu iz 12–13. stoljeća (u množ. **САМОѢДЫ**). Neki su znanstvenici mislili da potječe od imena Saamâ (»Laponaca«) i da doslovce znači »zemlja Saamâ« (Vasmer, 1987 III: 554; Décsy, 1965: 237), iako je blisko suzvučje s etnonimom Saamâ, pa i s finskim »Suomi«, možda tek slučajno (Hajdú, 1992: 120). Ako nije, to bi moglo imati zanimljive implikacije. Finska »zemlja Suomi« bila je najprije jugozapadni kut današnje Finske (pokrajina Turku-Pori). U blizini se nalazila i zemlja Häme (oko grada Hämeenlinna, »Hämeske utvrde«), a smatra se da je Häme, u praobluku **Sämä*, u vezi s imenom Saamâ – *Sabmi(t)* ili *Sabme*, gen. *Säme* (Magoun, 1963: 390–391, 394, usp. Décsy, 1965: 237; Hajdú, 1992: 120). Neki vide taj oblik kao staru protobaltsku ili baltoslavensku posudenicu, u prarodstvu sa stprus. *semme*, lit. *žėmė*, »nizina« i slav. *zemja*, »zemlja«. Znakovito je da se ugrofinska etnonimija često izvodi iz inojezičnih izvora – osim germanskih i baltoslavenskih primjera (Finci, Laponci, Estonci, možda Suomi i Saami), navode se iranski korijeni imena (Udmurt, Mordvin, Eřza, Marijac i eventualno Mansi i Mađar – v. Décsy, 1965: 232, 235–236, 239; Hajdú, 1992: 67, 71–72, 78), ili turska izvorišta (Čeremis, Hungari – v. str. 396, bilj. 34).

Slika 1: Uralski narodi u 20. stoljeću

Zapravo, čini se da su evropski učeni krugovi postali svjesni veza između nekih uralskih idioma i prije no što su otkrili zajedničko podrijetlo indoevropskih jezika. Već u 15. stoljeću talijanski humanist Enea Silvio Piccolomini (1405–1464), budući papa Pio II (i svojedobno učitelj hrvatsko-ugarskom kralju Ladislavu V), ukazao je na srodstvo između mađarskog i obskougarskih jezika. U idućem stoljeću, usporedo s prodorom Rusije u Sibir, pojavili su se drugi radovi, a u drugoj polovini 17. stoljeća stiglo se do zamisli o vezi između ugarskih i finskih govora. Tu je postavku prvi iznio Johannes Tröster (u. 1682), u spisu iz 1666. No vidokrug se uskoro proširio. Švedski časnik Phillip Johan von Strahlenberg (1676–1748), koji je pao u rusko zarobljeništvo kod Poltave (1709) te proživio trinaest godina u Sibiru, objaviti će 1730. rad u kojem je iznio ideju o srodnosti ugarskih, finskih i *drugih* istočnoevropskih i sibirskih govora. Sve ih je uvrstio u veliku skupinu »boreoistočnih« jezika. Uz Strahlenbergovo ime vežu se i počeci šire »uraloaltajске« teorije. Poslije su mađarski učenjaci János Sajnovics (1733–1785) i Sámuel Gyarmathi (1751–1785) položili čvrste osnove moderne poredbene ugrofinistike. Prvi je, osim leksičkih podudarnosti, opisao tvorbene sličnosti između mađarskoga i saamskog jezika, dok je drugi, uz ugrofinske teme, počeo proučavati i samodijske jezike. Ipak, sâm naziv »ugrofinski« ili »finougarski« (njem. *Finnisch-Ugrisch*, engl. *Finno-Ugric* ili *Finno-Ugrian*) uvriježio se tek od sredine 19. stoljeća, nakon što su svoj doprinos dali drugi znanstvenici, u prvom redu Matias Aleksanteri Castrén (1813–1852), Antal Reguly (1819–1858), Pál Hunfalvy (1810–1891) i József Budenz (1836–1892). Fin-

skom učenjaku Castrénu također dugujemo razradu »uraloaltajske« teorije. U nekim kasnijim radovima – do prijelaza u 20. stoljeće (i poslije) – »altajski« kao širi pojam rabio se i za uralске jezike (i narode).³ Tek je ranih 1930-ih József Györke (1906–1946) pobliže razmotrio ugrofinsko-samodijske sličnosti, što je do kraja Drugoga svjetskog rata utvrdilo tezu o uralskoj jezičnoj porodici (v. Hajdú i Domokos, 1980; Fodor, 1982: 38–40).

Razumije se, kao u indoevropskom slučaju, istraživanje ugrofinskih i potom uralskih jezičnih odnosa pokrenulo je i pitanje o smještaju pradomovine, o putovima raseljavanja, ili uopće o postanku izvorne prauralske jezične zajednice. Međutim, prikupljena jezična i ina građa ni danas ne pruža lak odgovor. Kao prvo, najstariji jezični primjeri (zapisi), potrebni za rekonstrukciju općeuralskih oblika, nisu ni izdaleka tako stari kao u indoevropskom primjeru. Prvi tekstovi na nekom uralskom jeziku, i to na mađarskom, potječu tek iz 12. stoljeća n.e. (uz nekoliko mađarskih glosa u grčkim i latinskim izvorima iz 11. stoljeća). Drugo, sličnosti se očituju u samom rječniku i u općoj strukturi – u aglutinaciji (»priljepljivanju«) gramatičkih čestica, u odsutnosti roda i u sinharmoniji (suzvučju samoglasnika). No te opće crte nisu osobite *samo* za uralске jezike, a leksički fond – iako obuhvaća oko 470 općeuralskih i 1.200–1.300 ugrofinskih jedinica (v. Rédei 1986–1988) – može se protumačiti *također* kao posljedica međuposuđivanja. Osim toga, jedan dio *temeljnih* uralskih i ugrofinskih riječi gotovo je sigurno preuzet iz drugih jezika. Neki stručnjaci smatraju da nedostaju i sadržaji zajedničke gramatičke tvorbe (»padeži« i slično). Postoje jasniji tragovi zajedničke morfologije između finskih skupina, ali ih je teško pronaći na razini finskih i ugarskih jezika, ili između samih ugarskih jezika, a kamoli u gramatičkom naslijeđu iz općeuralske prošlosti. A ako bi to značilo da se ni teza o nekadašnjem jedinstvenom općeuralskom jeziku ne može posve utvrditi, što reći o pokušajima otkrivanja prapovijesnoga ili arheološkog identiteta protouralske zajednice? Ipak, postoje naznake o arheološkim kontinuitetima i kulturnim vezama barem na dijelu područja naseljenog danas uralskojezičnim narodima. S druge strane, paleoantropološki nalazi s tog područja i fizičkoantropološka obilježja današnjih Uralaca, upućuju, rekli bismo, na stapanje različitih indigenih i doseljenih populacija.

Zajedničko ili različito podrijetlo

Poteškoće u općeuralskoj rekonstrukciji mogu se objasniti na najmanje dva načina.

Prvo, zamislivo je da se općeuralska cjelina raspala tako davno u prošlosti da se jedan ključni dio jezične građe već sasvim izgubio. *Drugo*, umjesto pretpostavke o jednom ljudstvu i jednoj općeuralskoj zajednici može se iznijeti ideja o više različitih skupina, koje su u nekom vremenskom odjeljku uspostavile jake međuveze. Radilo bi se, dakle, o nekoj vrsti spajanja jezika i »kreolizacije«, uz pojave veće ili

³ Takvu praksu nalazimo i u prvom zemljopisnom opisu Rusije na hrvatskom jeziku (1898), autora Ivana Hoića (1850–1921).

manje jezične asimilacije susjednih skupina. U tom su smislu finski jezikoslovac Kalevi Wiik (1942–) i njegov mađarski kolega János Puszta (1948–), tvrdili za užu ugrofinsku skupinu da je svaki ugrofinski jezik »uvijek bio i ostao mješavinom različitih jezika« (v. Künnap, 2001). Ali ni takvo mišljenje ne isključuje pradavnost početnih procesa »uralizacije«, iako je u idućim epohama moglo doći do novih stanja, a možda i do kakvih udaljavanja, zahvaljujući dodirima s inim jezičnim sredinama, prije svega s raznim indoevropskim i altajskim skupinama.⁴

Bez obzira na to koju sliku o postanku Uralaca prihvatimo – jednorodnu ili složenu, zamisao o velikoj starini nekako prevladava. Primjerice, nazivajući ural-ske jezike »krajnje arhaičnima«, Pavel Markovič Doluhanov tvrdio je da »gotovo nema dvojbe« da su stariji od indoevropskih govora. Kao arheolog naglasio je »znatan kulturni kontinuitet« koji se može pratiti sve od gornjeg paleolitika do »etnološki prepoznatljivih Finaca«. Na osnovi analize općeuralskog rječnika koju je dao Péter Hajdú (1923–), inače vodeći pobornik ural-ske teorije od 1960-ih godina, Doluhanov je zaključio da taj rječnik »kao cjelina« upućuje na »pretežito periglacialni okoliš«, na hladnu klimu i lovačko-sakupljačko gospodarstvo, tipično za gornji paleolitik. Stoga je predložio da se pradomovina protouralskih jezika poveže s »periglacialnom provincijom« srednje i istočne Evrope (Dolukhanov, 1996: 44). U kartografskom prikazu to je područje označio između gornjeg Dunava, Visle i Dnjepra, s postupnim širenjem prema sjeveru u doba povlačenja skandinavsko-baltičkih i sjevernoruskih ledenjaka (Dolukhanov, 1996: 43/fig. 11). Isti je autor naveo dva datiranja protouralske zajednice: Hajdúovo – od 10.000 do 7.000 prije današnjice, te još starije rješenje koje je zagovarao Gyula László – od 12.000 do 10.000 prije današnjice, odnosno u vrijeme kasnoglacialne švederske industrije (nazvane prema nalazištu Świdry Wielkie kod Varšave, EH). No, iako je, čini se, naginjao prema Lászlóvu datiranju, Doluhanov je smatrao da su se protouralski jezici nekada govorili diljem »čitave periglacialne provincije«, a ne samo na užem švederskom području (Dolukhanov, 1996: 46).

Zakoračiti natrag do paleolitika, pa bilo to samo do završnice gornjeg paleolitika, redovito znači ući u nama još vrlo nepoznat svijet, barem što se tiče etnojezičnih razmjera. Zato za razliku od Doluhanova ili Lászla, većina pobornika velike starine uralskih jezika nije se usudila ići dalje od mezolitika ili »epipaleolitika« (dakle, vremena nakon paleolitika).

Prema viđenju koje bismo mogli nazvati »starosjedilačkim pristupom«, davno podrijetlo ponajprije Finaca, Saama i njihovih najbližih srodnika izvodilo se od rano-mezolitskih/epipaleolitskih plemena sjeverne Evrope: od nositelja mezolitske kulture Komse, od prazitelja Finske iz suomusjärvijske kulture, ili najčešće od naroda iz pribaltičkog maglemosijskog kruga i bliskog kompleksa Kunda u istočnom Baltiku i

⁴ Paolo Agostini (1946–), ugrofinist sa Sveučilišta u Padovi (s kojim je autor vodio vrlo zanimljivu prepisku), osporava postavku o velikoj starosti ural-ske jezične porodice i o postojanju protouralskog prajezika, te zastupa gledište o kasnom miješanju jezika, čak u ranom srednjem vijeku (v. Agostini, 1986; Agostini, 1999). Iako u nastavku iznosimo uglavnom drukčija gledišta, dr. Agostiniju želimo izraziti svoju duboku zahvalnost za njegove dragocjene savjete i pomoć.

sjeverozapadnoj Rusiji.⁵ U krajnoj liniji i starosjedilački pristup (kako ga zamišljamo) mora uzeti u obzir migracije s juga na sjever usporedo s povlačenjem ledenjaka (kako je Doluhanov opisao), ali naglasak je na vrijeme nakon što je sjeverna Evropa već bila naseljena. Drugim rječima, smisao je taj da se od naseljavanja Pribaltika i okolnih krajeva razvitak budućih finskih populacija nastavio u istom prostornom okviru, i to bez veće migracije s istoka, kakve bismo očekivali na osnovi širih ugrofinskih veza. No iako se biološki i kulturni kontinuitet stanovništva katkad može pretpostaviti na temelju paleoantropoloških i arheoloških pokazatelja, ipak nije lako utvrditi protofinski jezični ili, uvjetno rečeno, etnojezični identitet najstarijih žitelja sjeverne Evrope. Štoviše, upravo paleoantropološka građa, iako daje neke naznake o neisprekidanim razvitku, također i otežava takav zaključak, jer se visoki i dolihocfalni »kromanjonoidi« iz maglemosijskih i sličnih sredina (moguć predslaj u razvitku kasnijih »nordida«) uglavnom razlikuju od većine kasnijih finskih i ugrofinskih tipova, a pogotovu od osebujnog saamskog tipa.

Prvi eventualni tragovi saamskog tipa vode nas na jug, prema granici srednje i istočne Evrope, gdje je i Doluhanov smjestio protouralsku zajednicu. Vremenski okvir svakako je mlađi od Doluhanova prijedloga, jer se radi o glasovitoj »potpuno laponskoj« lubanji iz sela Janisławice na Visli, datirane oko 6.000–4.000 pr.n.e. Jedna jedina lubanja, dakako, *nije i ne može biti siguran dokaz*, no taj nalaz ipak *otvara mogućnost* neke veze fizičkoantropoloških predaka Saama sa srednjom (srednjoistočnom) Evropom (janislavička kultura kao mlađi izraz tardenuaskog mezolitika), što se uklapa i u starije teorije o alpidnom podrijetlu »lapidne« fizionomije (v. Zarnik, 1942: 363; Hajdú, 1992: 122). Dakle, teorijski je zamislivo da su u razvitku budućih Saama ili Protofinaca sudjelovale mezolitske populacije iz srednje Evrope, potisnute na istok i na sjever, možda prvo pred pritiskom Podunavljana i inih neolitskih zajednica s juga, a zatim pred prodorom Indoevropljana. Ima naznaka iz »ženske linije« (mtDNK) da je stariji sloj prvih postglacijalnih naseljenika sjeverne Evrope također doprinio genezi kasnijih Saama i Finaca (Torrioni et. al., 1998: 1138, 1149–1150). Ali je i dalje upitno jesu li ti ljudi govorili protouralskim jezikom. Uostalom, saamski fizički »izgled« gotovo nije prisutan u drugih uralskojezičnih naroda. U većini Finaca i u starih mađarskih plemena (kao i u dijelu susjednih Indoevropljana, poglavito Balta i Slavena) prevagnut će tzv. »baltidni tip«, kojemu se pripisivalo čak *srednjoazijsko podrijetlo*, iako je taj tip odavno postojao u srednjoj i u istočnoj Evropi.⁶ Nadalje, za uralski problem vrlo je zanimljivo što se u pretežito

⁵ Naglasak na »prisvajajući« život uz obale sjevernih mora, vrlo tipičan oblik specijalizacije pogotovu za kundsku kulturu, odgovara najstarijem leksičkom sloju u saamskom jeziku, koji razlikuje mnoge vrste tuljana, morževa i riba (Mériot, 1985: 9, 14–16; usp. Meinander 1986: 369). U srodnom sklopu, u nekim osvrtima »finske populacije« izvodile su se izričito od maglemosijskog življa, uz postavku da je dio tih »Finaca« sudjelovao kao supstrat u genezi Protogerma (v. Riché i le Maitre, 1983: 4).

⁶ Štoviše, nekad se vjerovalo da je baš ta »baltidna rasa« (sic) bila »nosilac fino-ugrijskih etničkih elemenata« (Zarnik, 1942: 364; usp. Cole, 1965: 70). Točnije, rekli bismo, mogla je postojati kakva tendencijska povezanost. Taj se tip također naziva »istočnobaltičkim« ili »istočnoevropskim«. Joseph Deniker (1852–1918), prvi antropolog koji je proučavao ljudske »rase« isključivo po njihovim fizičkim osobinama, nazvao ga je *race orientale* (»istočna rasa«). U današnjih baltida, uvjetno rečeno, prevladava svijetla kosa i svijetla put, što ih približava nordidima, ali omjeri tijela i brahicefalija bliži su alpidima. U prošlosti je možda prevladavala mezo-

evropoidnom življu Pribaltika i istočne/sjeveroistočne Evrope, od četvrtoga ili trećeg tisućljeća pr.n.e., pojavljuju ljudi sa stanovitim *mongoloidnim primjesama* (v. Schwidetzky, 1986). I doista, najnovija istraživanja živućih populacija potvrđuju da i Saami i baltički Finci, iako imaju pretežito evropoidne značajke, također imaju genetske veze s nekim mongoloidnim skupinama (Cavalli-Sforza, Menozzi i Piazza, 1996: 95, 272–273; Kittles, 1998: 1177–1178). Bilo da to govori, recimo, o davnim prodorima sibirskih mongoloida (koji su možda čak prvi naselili krajnji sjeveroistok Evrope), ili o dolasku srednjoazijskih evropoida koji su negdje »na putu« popupili mongoloidne primjese (što se čini mogućim), zaključak ostaje isti – jačanje migracijskih tokova između Azije i Evrope, najvjerojatnije preko Uralskoga gorja.

No prije nego što nastavimo začetu misao, pogledajmo napokon na što nas upućuje rekonstruirani općeuralski rječnik.

U tom se rječniku nalaze izrazi vezani za ribarenje (riba, mreža, vrša, rijeka, bara, jezero), za lov i lovinu (luk, strijela, struna, sob, kuna, vjeverica), za šumsko raslinje (šuma, cedar, bor, brijest, breza, jela, tisa), riječi vezane uz pripremu hrane i za dom (vatra, ugljen, salo, sol, bobica, proso, koliba, kolac), izrazi za neke predmete rada (kremen, sjekira, dljeto, željezo, kositar, srebro, zlato), te naznake o hladnijoj klimi (led, mraz, magla, skija, taliti). Od domaćih životinja postoji samo riječ za psa. Mlađi stočarski i ratarski rječnik u pravilu je preuzet od drugih naroda. Nazivlje za složenije oblike društvenog života, za poglavarsku vlast i ratovanje (osim možda riječi »zarobljenik«, EH), također je uglavnom tuđeg, indoevropskog ili altajskog podrijetla.⁷ Većina leksičkih pokazatelja govori, dakle, o plemenima u hladnom šumskom krajoliku. Doduše, teško je reći koliko se daleko na sjever širio njihov prostor. Leksik za biljni svijet, divlje životinje i prirodu ne upućuje baš na arktičke ili subarktičke krajeve (koje će poslije naseliti dio ugrofinskih i samodij-skih naroda), nego na nešto južniji pojas, s mnogo rijeka i jezera, između bjelogoričnih i crnogoričnih šuma – po prilici između 60–62° i 55° sjeverne širine. Istina, u toplim klimatskim epohama taj bi se pojas pomicao na sjeveru, ali vjerojatno ne mnogo dalje od crte između Bjelomorskog zaljeva i gornjeg toka Pečore u Evropi, ili do donjeg Oba u Sibiru. Naime, oko 6.000 pr.n.e. srednjoevropske bjelogorične šume stizale su do izvora Pečore, gdje su se miješale s raslinjem sirske tajge. Istočne i zapadne granice prauralskoga prostora teže je utvrditi prema naznakama iz jezične rekonstrukcije. Ali je značajno da od naziva za ribe, osim za ribe iz sjevernih ili gorskih voda (losos, pastrva), postoje riječi za vrste iz crnomorskog i kaspiskog sliva (jesetra/kečiga, som, grgeč) (Dolukhanov, 1996: 44; Hajdú, 1992: 258–260; Juhász, 1985: 43–46, 66; Fodor, 1982: 49–51, 66–71).

cefalija. Tipična baltidna glava bila bi uglastija i plosnatija od alpida, s naglašenim jabučicama; nos bi bio manji i ulegnut, brada šira, a važna je i povremena prisutnost »lopatastih sjekutića«. Sve to *naginje* prema azijskom utjecaju, i premda su najstarije navodne baltidne lubanje nađene u kasnokamenodobnim i ranobrončanim nalazištima u srednjoj i istočnoj Evropi (Češka, Šleska, Langenlois u Austriji, Kijev), azijsko ili srednjoazijsko podrijetlo često se spominje (v. i usp. Zarnik, 1943: 364; Cole, 1965: 58, 70).

⁷ U tim se primjerima zacijelo radi o posuđenicama, a ne o vrlo davnim oblicima naslijeđenima iz prijašnjih jezičnih razdoblja, kad su možda preci Uralaca, Altajaca i Indoevropljana pripadali istoj prajezičnoj zajednici.

Rekli bismo da općeuralski rječnik doista može svjedočiti o društvu lovaca, ribara i sakupljača upravo na mezolitskom, ili u najboljem slučaju na »subneolitskom« stupnju razvitka. Poznavanje riječi za metale, pogotovu za željezo, i za jedan neolitski usjev, proso, nije posve u skladu s takvim viđenjem. No i za ta odstupanja nađena su objašnjenja. Nazivi za metale mogli su se odnositi na minerale u prirodi – za željezo, primjerice, na smeđi nanos željezne rudače što se taloži oko jezera i močvara, dok se riječ za proso mogla rabiti za kakvu vrstu divlje jestive biljke (Fodor, 1982: 71; Dolukhanov, 1996: 44). S druge strane, pomalo začuđuje što je dio rječnika za divljač i ribe, gdje bismo očekivali najveću dosljednost, neujednačen i/ili preuzet iz tuđih jezika. To vrijedi također za velike i simbolički važne životinje – za soba ili jelena, vepa i vuka.⁸ Međutim, usvajanje tuđih naziva za divljač ili lovinu koju su preci Uralaca morali poznavati otprije, može se shvatiti kao posredni pokazatelj o djelovanju snažnih lovačkih tabua, koji su potisnuli vlastite (općeuralske) nazive iz uporabe.⁹

Zamisao o snažnim tabuima upućivala bi na totemska i tzv. animistička vjerovanja, s nekim sadržajima iz šamanske prakse. Riječ »duša/duh« (mađ. *lélek*) potječe iz prajezika (Hajdú, 1992: 260). Mogao je postojati i kult neba (ugarski i samodijski **num-*, »nebo«) i običaj štovanja predaka (usp. mađ. *űk* »stari, predak«, fin. *ika* »predak«, *ukku* »nebeski bog«). Ali je upitno koji su sadržaji ovdje opći, možda »supstratski« (ili »evrazijski«), a koji su tipični za »uralsko društvo«. U širem sklopu postoje indikacije da su ptice, osobito vodene ptice, imale kulturnu važnost među precima Uralaca, barem od neolitika (v. Косинская, 2001). A guske, labudovi i ždralovi i danas su glavni plemenski i rodovski totemi u samodijskih naroda. Doduše, odavno je Aleksandr Mihailovič Zolotarjev (1907–1943) istaknuo da obrazac ptičjih totema nije samo prastar, nego i karakterističan za sav Sibir, kao i

⁸ Riječ za soba ili (sjevernog) jelena nije opća za Ugrofince i Samodijce. Često je to indoevropska, točnije indoiranska posuđenica: usp. fin. *poro* i est. *põder*, »sob«, s nenečkim *ti* »sob, životinja«; za saam. *sarva* »sob«, mađ. *sarvas* i fin. *hiirvi* »jelen, los«, izvorno »rogat«, usp. avest. *srū-*, *srvā* »rog«, sans. *śrngaka* शृङ्गक »rog«, *śarabha* शरभ, vrsta jelena, te praslav. **sr̥na*, hrv. »srna«. Nadalje, mordv. *urěš* »vepar« i fin. *oras* »uškopljani nerast« dovode se u vezu s avest. *varāza-* »mužjak svinje, vepar«. I za vuka vrijedi indoiranska etimologija: usp. sans. *vṛka-* वृक, avest. *vəhrka-* s mordv. *vərgas*, kom. *vörkaš* i mađ. *farkas*, »vuk«, pa i est. *vurkann* »vučić«. Od ribljih naziva, imena za lososa i pastrvu vjerojatno su indoevropskoga podrijetla. No postoji li kakav primjer suprotne posuđenice? Dakako, neki smatraju da je od fin. *kala* »riba« (= mađ. *hal*, nen. *xala* i saam. *guolli*, isto), nastao pragermanski oblik **χwalis* »kit« (> stnord. *hvalr*, stengl. *hwæl* i engl. *whale*, njem. *Walfisch*). Ipak, za druge autore i ta je riječ indoevropska, u srodstvu s lat. *squalis*, »kostrelj«, stprus. *kalis*, »riba, som« i avest. *kara-* »golema (mitska) riba u Rañhi«. Zapravo, tu se radi i o dobrom kandidatu za nostratičke ili slične pravce (v. König, 1989: 47; Burrow, 1955: 24; Hoad, 1987: 538; Drosdowski, 1989: 798; Pianigiani, 1991: 1641; Dolgopolsky, 1998: 61).

⁹ Nešto slično vidimo danas u saamskom društvu. Saami još imaju vlastitu riječ za medvjeda (*guov'ža*), ali u svojim lovačkim obredima tu riječ izbjegavaju. Medvjeda oslovljavaju prema švedskom/norveškom *björn* (u njihovom izgovoru *bier'na*), ili s pomoću raznih eufemizama: »gospodar planine«, »starac u krznu«, »sveta divljač«, »debeli«, »mrki«, itd. (Mériot, 1985: 81). Uostalom, znamo da je i slav. riječ »medvjed« (praslav. **medvĕdъ* < **medhu-* + **ĕd-*, »onaj koji jede med«), odatle potječe i mađ. *medve*, nastala kao davna tabuska zamjena koja je u Slavena potisnula indoevropski **rtk'os* (> sans. *rkṣa* रक्ष, lat. *ursus* »medvjed«, grč. ἄρκτος i kelt. *arto*) (Skok, 1972/II: 398; Vasmer, 1986/II: 589). Zanimljivo je da je indoevropska riječ poslužila za istu funkciju tabua u Baska – usp. baskijski *hartz*, »medvjed« (Villar, 1997: 58).

za indijanska plemena sjeverozapadne obale Amerike (Ареева, 1970: 200). Isto tako, naznake iz prajezične rekonstrukcije i mlade etnologije govore nam o štovanju svetih lugova i inih sakralnih mjesta u prirodi (planina, vodenih izvora i slično), što je dobro poznato također iz opisa keltskih, germanskih i baltoslavenskih starina.¹⁰ Prilagodba okolišu zacijelo je određivala i sâm izgled, tj. veličinu i ustrojstvo prapovijesnih zajednica. Prema jezičnim podacima, čini se da su Uralci poznavali bilateralno srodstvo i rodovske loze, ali da je naglasak ostao na užu obitelj, udruženu s drugim užim obiteljima, što je uobičajeno za pokretne lovačke družine. Pa ipak, primjeri rodbinskih naziva nešto više ističu žensku nego mušku stranu srodstva, što i nije najtipičnije za lovačke družine (v. Hajdú, 1992: 260).

Sve se to treba shvatiti s mjerom opreza, zbog poteškoća na koje smo upozorili, jer, uostalom, još se ne može ni potvrditi je li ikada postojala kakva *jedinstvena* općeuropska zajednica (štoviše, vidjeli smo da se katkad osporava čak i ugrofsko prajedinstvo). Ali pod pretpostavkom da je postojala barem neka *arealna povezanost* (ako ne i »etničko« zajedništvo) između predaka Uralaca, onda jedna velika arheološka konfiguracija iz sjeveroistočne Evrope i zapadnoga Sibira svakako zaslužuje našu pozornost.

Riječ je o skupini srodnih kultura, poznatih po keramici s »češljanim« ukrasima (rus. *гребенчатая керамика*, njem. *Kammkeramik*, engl. *comb ware*). Taj je kompleks bio vrlo raširen na odgovarajućem zemljopisnom području u četvrtom i trećem tisućljeću, odnosno od kraja petoga do početka drugoga tisućljeća pr.n.e.¹¹ Treba ukazati i na jednu osobitu kulturnu inačicu iz sjeveroistočne Evrope s »jamičastom-češljanom« keramikom. Inače, većina evropskih lokacija rasprostranjena je u velikom trokutu između Povolžja, Karelije i Pribaltika, od Finskog zaljeva i Narve do zavoja Visle na jugu. Također je zahvaćen jug Finske i primorje evropskog Arktika, a jedno je važno nalazište smješteno daleko na sjeveru, na Velikom jelenском otoku u Barenčovom moru, uz poluotok Kole (kod Murmanska). Zatim, istočno od Uralskoga gorja, različite kulture iz općega sklopa zahvatile su sav prostor od donjeg toka rijeke Ob do sjevernih i srednjoistočnih prostora današnjega Kazahstana, s time da su kazahstanska nalazišta najvjerojatnije nastala zbog kasnijih ekspanzija ili kulturnih dodira iz Zauralja, preko zapadnoga Sibira (v. Шорин, 1999a i 1999b). Sve u svemu, ljudi koji su pravili češljanu keramiku bili su pokretni lovci i

¹⁰ Norveški je lingvist Asbjorn Nesheim (1906–1989) povezo saamsku riječ *sii'dā* (ili *sit* u istočnim idiomima), koja u Saama označuje temeljnu društvenu zajednicu (uvjetno »općinu«, EH), sa samodijskim *tid* i finskim *hiisi*. Izvorno je navodno značila »sveto šumsko lovište« (Mériot, 1985 43). Finski je oblik poprimio smisao »zloduh, Đavao« (sukladno čestoj praksi demoniziranja starih svetinja nakon prijelaza na novu /u ovom slučaju kršćansku/ vjeru). Ipak, srodna estonska riječ *hiis* zadržala je izvornije značenje »lišnat gaj, guštara/grmlje« (Magoun, 1963: 388). Prihvatimo li Nesheimovo tumačenje, pojmovni pomak kod Saama otkrivao bi međuodnos između sakraliziranog krajolika i identiteta zajednice, vezane za »svoje« lovište.

¹¹ Prema shemi koju je razradio finski arheolog Aarne Äyräpää / Europaeus (1887–1957), prva faza te arheološke konfiguracije datira se između 4200. do 3300., »tipična« od 3300. do 2800. i završna između 2800. i 2000. pr.n.e. Äyräpää je nazvao prvo razdoblje »speringsovo«, prema nalazištu Sperrings u Finskoj. Međutim, neki autori izdvajaju speringsovu kulturu iz općeg sklopa, a isto tako rana faza češljane keramike u gornjem Povolžju (4000–3500. pr.n.e.) katkad se smatra zasebnom »ljalovskom« kulturom (v. Espoo City Museum, 2001; Museovirasto, 1999; Dolukhanov, 1996: 72–73, 76–80).

ribari, iako su očito već usvojili neolitsko umijeće lončarstva. Tipični predmeti, osim posuđa, uključuju svakodnevni pribor od kремена, дрва i kosti, опрему за putovanje по snijegu (skije, saonice), sjekire ili buzdovane u obliku medvjedih, jelenjih ili losovskih glava, i male figure u životinjskom stilu. Dakako, likovi vodenih ptica često se ponavljaju u predmetnoj umjetnosti i/ili kao ukrasi na keramici (Fodor, 1982: 87; Poikalainen, 1999; Шорин, 1999b: 26, 33; Косинская, 2001). Petroglifi iz srednjeg Urala i nalazi iz zauralskih tresetišta – Šigir, Gorbunovo i Razbojnički otok – svjedoče o ribarskim vršama, veslima i čamcima, dakle o životu uz vodene tokove (Fodor, 1982: 66–68; Dolukhanov, 1996: 78; Шорин, 1999a: 10, 69).¹² Poznati su i crteži na stijenama u Kareliji, od kojih jedna skupina iz Zalavruga na Bijelom moru prikazuje ljude na skijama kako s lukom i strelicama ubijaju losove, a druga, s obale Onješkog jezera – uz mnoge prikaze pataka i labudova – oslikava, vjerojatno, neke šamanske obrede (Clark, 1978: 145–150; Формозов, 1987: 29, 34–36, 41, 43). Osobitu pozornost zaslužuje i prikaz žene lovkinja u sastavu petroglifa iz Astuvansalmija u jugoistočnoj Finskoj (v. Luukonen, 1994–2000).¹³

Priznajemo da nam djelomična podudarnost hipotetske općeuralske ili ugrofinske prapovijesti s arheološkim kompleksom češljane keramike izgleda vrlo uvjerljivom. Dodajmo da su neki autori, zastupajući u biti »starosjedilački pristup«, zamislili razvitak ponajprije ugrofinskih skupina Uralaca kao ishod jezične, kulturne i genetske razmjene u velikom konglomeratu plemena između Baltika i Uralskog gorja, koji je navodno do sredine trećeg tisućljeća pr.n.e. imao razmjerno slabe dodire s preostalom Evropom (Meinander, 1986: 365). S druge strane, dio finskih i estonskih arheologa izrazio je dvojbu o mogućim etnojezičnim značajkama češljane keramike (Meinander, 1986: 368). No taj kulturni kompleks, čak i da nije bio etnički ili jezično jednorodan, odgovora istoj ideji o konglomeratu plemena, i još važnije, unatoč starini i dalekom rasporedu nalazišta u Evropi, postoje indikacije o sibirskim pa i srednjoazijskim doticajima, što je (možda) znakovito i za tumačenje spoja Ugrofinaca s precima samodijskih naroda. Naime, više je istraživača naglasilo sličnosti keramike i oruđa/oružja (vršaka strelica) s uzorima iz nekadašnje keljteminarske kulture, iz srednjoazijske Turanske nizine. Te je veze vjerojatno prvi razradio Valerij Nikolajevič Černjegov (1905–1970).¹⁴ Zatim, kemijska analiza potvrdila je da su mnoge tipične rezbarije, kao i klizaljke saonica nađene u Finskoj, izrađene od sibirske cedrovine. I po-

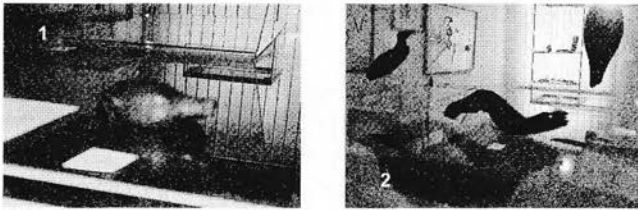
¹² Šigir, Gorbunovo i Razbojnički otok ulaze u »lipčinsku« kulturu češljane keramike, nazvane prema nalazištu Lipčinskoj na rijeci Turi u Tjumenom području zapadnoga Sibira.

¹³ Važni su i pogrebni obredi, iako je dosad otkriven tek mali broj grobova, primjerice svega tridesetak na širem području oko Uralskoga gorja. Razlog je vjerojatno taj što su prevladavali običaji sahranjivanja koji nisu ostavili arheološke tragove: polaganje mrtvih tijela na zemlji bez ukopa ili sahranjivanje u drveću (što je inače poznato iz sibirске etnologije), možda »vodene sahrane« u rijeke ili močvare. No rijetki primjeri grobova koji se jesu očuvali ukazuju na ujednačenost obreda na velikom području sjeveroistočne Evrope i zapadnog Sibira. Ta je sličnost veća nego i u materijalnoj kulturi, što – s obzirom na poznatu konzervativnost pogrebnih običaja – može poslužiti kao dodatna potvrda istorodnosti ljudi iz različitih inačica kultura češljane keramike, i to možda i u etničkom (ili etnojezičnom) smislu (v. Шорин, 1991; Шорин, 1999b: 41–55).

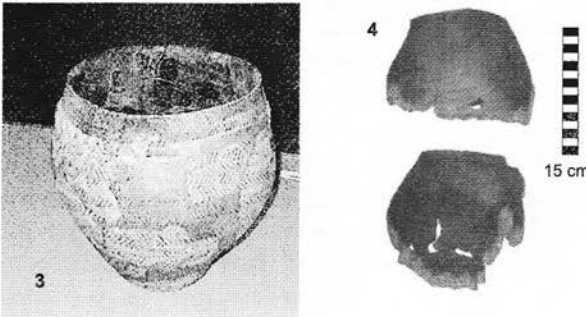
¹⁴ V. također: Косинская, 2001: 60; Шорин, 1999b: 10–11; Clark i Piggott, 1985: 267–268; Fodor, 1982: 63–66; Clark, 1978: 145–146. Inače, postavku o vezama s keljteminarskom kulturom potkrijepile se i sličnosti u pogrebnom obredu (Шорин, 1999b: 52–53).

što je prosječni vijek trajanja saoničnih klizaljki dvadesetak godina, mađarski je znanstvenik István Fodor (1943–) zaključio da sibirsko drvo u finskom nalazu svjedoči o razmjerno brzim seobama. Štoviše, smatralo se da postoje i veze između karelijskih petroglifa i stilski usporedivih, više-manje istodobnih crteža ne samo na stijenama srednjeg Urala, nego također uz obale Jeniseja i Angare, daleko u Sibiru (Fodor, 1982: 52–53, 73–75). Ali tu nastaju poteškoće, jer karelijski primjeri imaju najbliže analogije na zapadu, u Skandinaviji, gdje će vrlo bogata petroglifška umjetnost – s dodatnim motivima kola i konja, čamaca i morskih životinja – obilježavati nordijsko brončano doba (oko 1500–500 pr.n.e.) (Clark i Piggott, 1985: 263–266; Jones, 1984: 18–19).

Slike 2–6: *Primjeri iz istočne kulture češljane keramike*¹⁵

Šigirsko tresetište: rezbarije 1) medvjeda glava, 2) patka, los i idol

Primjeri češljane keramike: 3) iz šigirskog tresetišta, 4) lipčinska kultura - lipčinsko nalazište (lipčinskoe naselenie), III. tisućljeće pr.n.e.

Predmeti: 5) veslo iz tresetišta, 6) »glačalce« (ymyoжok), lipčinska kultura - Razbojnički otok (Разбойничий остров), III. tisućljeće pr.n.e.

Slike 1–3 snimljene u Zavičajno-povijesnom muzeju u Jekaterinburgu, a slike 4–5 u Institutu za povijest i arheologiju, također u Jekaterinburgu

¹⁵ Htjeli bismo zahvaliti kolegama, osobito iz Instituta za povijest i arheologiju Uralskog odjela Ruske Akademije znanosti koji su nam omogućili ne samo fotografiranje primjera, nego su dali i mnoge druge vrlo korisne informacije (uključujući i noviju literaturu).

Treba uzeti u obzir još dvije pojave. Prvo, spomenuli smo mongoloidne primjese koje se šire u stanovništvu istočne i sjeveroistočne Evrope u to vrijeme (ili malo prije). Lubanje s vjerojatnim mongoloidnim primjesama često se susreću u nalazištima češljane keramike.¹⁶ Drugo, opći ekološko-demografski razvitak upućuje na jače dodire sa Sibirom od trećeg tisućljeća pr.n.e. Prema Fodoru, koji se pozivao na rad Černjecova, dolina istočnoevropske rijeke Kame, koja tvori prirodni prolaz između Povolžja i Urala, bila je dotad slabo napučena, dok je zauralsko-zapadnosibirsko područje bilo gusto naseljeno. Razlog se tražio u učinku samoga Uralskog gorja, koji je hvatao prodor vlažnog zraka sa zapada, uzrokujući znatno veće snježne oborine u krajevima na svojoj evropskoj strani nego u onima na sibirskoj strani. A osim što je tlo u Sibiru ostalo prohodnije, tu su lovci mogli presretati velika krda kopitara koja su svake zime, s dolaskom visokih snjegova, migrirala preko uralskih prijevoja na istok (Fodor, 1982: 54–55). Takvo se stanje zadržalo valjda do kraja atlantske klimatske epohe.

Mogli bismo pretpostaviti da su neke sibirske skupine, nakon promjene klimatskih prilika, prešle preko Urala u dolinu Kamu, u Povolžje i dalje u krajeve gdje će se više-manje u to doba raširiti kompleks češljane keramike (v. bilj. 11). Ali zacijelo treba računati na *preslojavanje s indigenim populacijama i kulturama*, među kojim bi se nalazile protofinske i/ili možda protosaamske skupine.¹⁷ U svakom slučaju, ako ostajemo na »starsosjedilačkom pristupu«, teško je pronaći bolji prapovijesni kontekst za povezivanje protofinskih krugova s precima ugarskojezičnih naroda (oko Urala i u Sibiru), te jednih i drugih u širi sklop sa samodijskom jezgrom (u Sibiru, ili eventualno u kakvom zemljopisnom međupoložaju na sjeveru Evrazije). Bez barem neke migracije s istoka, uz mogućnosti suprotnih kretanja, po svojoj prilici ne bismo mogli objasniti početke »uralizacije«.

Među mađarskim znanstvenicima čini se da prevladava zamisao o migraciji, uglavnom s istoka, kao *glavnom* čimbeniku u razvitku uralskojezičnih naroda. Uostalom, za same Mađare nije moglo biti dvojbe da su im ugarski preci stigli u Panoniju kao doseljenici, u velikom migracijskom valu s istoka. U mađarskoj historiografiji ta se seoba naziva »osvajanje domovine« ili »pronalaženje domovine« – mađ. *honfoglalás*.¹⁸ Implikacija je jasna – integralna migracija prvih Mađara, gotovo kao oblikovan narod. Zato ne začuđuje što su mnogi mađarski istraživači zadržali predodžbu i o prvim Uralcima kao o više-manje jedinstvenom ljudstvu, ili – drugim rije-

¹⁶ Doduše, mongoloidnost je izrazita samo u nalazištu na Velikom jelenskom otoku, daleko u Arktiku. Već je mnogo blaža u zapadnom Sibiru, dok se iz ostalih primjera stječe dojam o evropoidima, koji su otkudeta poprimili blaže mongoloidne crte. (Za mjerne indekse lubanja, ne samo za primjerke iz nalazišta češljane keramike, v. Schwidetzky, 1986: 382, tablica).

¹⁷ Dakle, nije nužno sasvim napustiti »starsosjedilački« pristup. Štoviše, prostor češljane keramike zahvatio je i krajeve oko donje Visle, gdje je u prijašnjem mezolitskom horizontu pronađena spomenuta »lapidna« lubanja iz sela Janisławice. Međutim, do spajanja potomaka »janislavičkih« ljudi s nositeljima kulture češljane keramike, pa i s protofinskim življem, moglo je doći i nakon što su ih iduće seobe (vjerojatno indoevropske) potisnule na sjever.

¹⁸ Ruski je prijevod *обретение родины* = hrv. »nalazaženje/stjecanje domovine«, iako se mađ. pridjevski oblik *honfoglaló* prevodi u smislu »osvajajući« (v. rječnik: Hadrovics-Gáldi, 1989/I: 1033).

čima – umjesto naglaska na heterogene izvore, uz povezujuće migracijske elemente, podržavali su suprotno naglašeno shvaćanje o zajedničkom podrijetlu Uralaca, o raseljavanju njihovih ogranaka iz opće pradomovine, i tek zatim o mogućim stapanjima s inorodnim skupinama (u tijeku raseljavanja). Ali bilo bi krivo reći da su svi mađarski autori prihvatili takvo viđenje, ili da je bilo tipično samo za Mađare. Nekad su i finski istraživači tragali za zajedničkom pradomovinom ugrofinskih, uralskih, pa čak i »uraloaltajskih« naroda.¹⁹ Doprinos tome isto su tako dali njemački i mnogi ruski znanstvenici.

Što se tiče same lokacije pradomovine, nakon Hajdúove jezične analize i Černjecovljeva rada na arheološkom polju, vjerojatno se najčešće govorilo o zapadnom Sibiru, iako smo vidjeli da su pobornici »starosjedilačkog pristupa« ukazivali na područje gdje će poslije živjeti većina povijesnih uralskih naroda, dok je Doluhanov, u dubljem vremenskom obzoru, smjestio uralsku pradomovinu u srednju, odnosno u srednjoistočnu Evropu (str. 381). Međutim, rekli smo da se seobe iz prekouralskog Sibira mogu/moraju pretpostaviti čak i u »starosjedilačkom pristupu«. Inače, Černjecov je smatrao da su u šestom/petom tisućljeća pr.n.e. preteče Uralaca stigli u zapadni Sibir s juga, iz Srednje Azije, tj. iz keljteminarskog područja oko Aralskog jezera i/ili iz prikaspijskih krajeva (v. Матющенко, 1997: 43; Косарев, 1987: 314; Fodor, 1982, 58–59, 66). Drugi su istraživači tvrdili da su odnosi između keljteminaraca i pražitelja zauralsko-sibirskih krajeva mogli biti dvosmjerni pa i obratni, dakle da je i sjeverni živalj možda prodirao na jug uz zapadnosibirske rijeke prema keltjeminarskom području, iako se ipak čini da su impulsi podrijetlom s juga, i to iz Prikaspije, stigli do Urala još u mezolitiku (Шорин, 1999b: 56–57, 74–77).²⁰ Vrijedi se zapitati može li se to povezati s dugoročnim ekološkim razvitkom, jer znamo da su u posljednjem glacijalu zapadnosibirsku nizinu pokrivala golema jezera, povezana s Aralom i najvjerojatnije s Kaspijom, pa bi postupno sužavanje i preoblikovanje tih jezera u razgranatu mrežu rijeka tijekom holocena zacijelo poticalo različita preseljenja na sjever.

Seobe i prožimanja

Kao dobar primjer pretežito »migracijske« interpretacije (da je tako nazovemo), poslužiti će nam Fodorov prikaz:

Sažimajući argumente, Fodor je tvrdio da su uralskojezični narodi, do raspada općeuralske zajednice, morali živjeti između Uralskog gorja i sibirske rijeke Ob, blizu »... stare granice između evropoidnih i mongoloidnih rasa« (1982: 55–56).

¹⁹ Razrađujući »uraloaltajsku« teoriju i očitno pod dojmom prisutnosti samodijskih skupina na Sajanu, ugledni finski učenjak Castrén svojedobno je smjestio opću pradomovinu negdje oko Altajsko-sajanskog gorja (Fodor, 1982: 40).

²⁰ Problem je što se češljana keramika pojavljuje u keljteminarskom sklopu tek u razmjerno kasnom razdoblju (Шорин, 1999b: 75). Međutim, mezolitska »jangeljska« kultura, koja se oblikovala na južnouralskom području (naziv je dobila prema Jangeljskoj spilji u Čeljabinskoj oblasti, EH), vjerojatno je potekla iz prikaspijskih krajeva (Шорин, 1999b: 59).

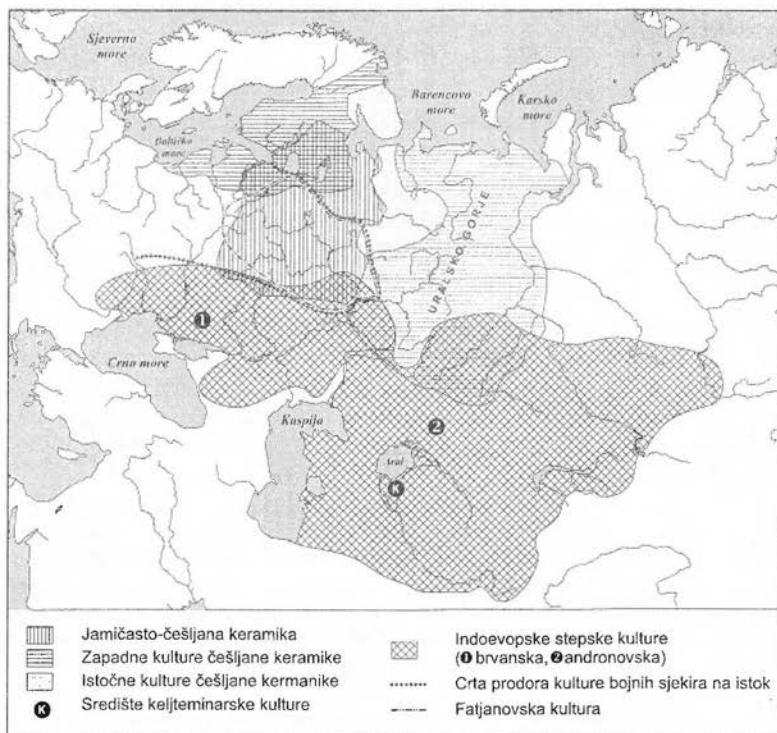
Točnije, zajedničke pretke ugrofinjskih i samodijskih naroda smjestio je *uglavnom* između Urala, Oba i rijeke Irliš, oko današnjih gradova Tjumen i Jekaterinburg (Fodor, 1980: 60). No prihvatio je također i vjerojatnost Černjecovljeve hipoteze o doseljenu prethodnika uralskih naroda iz područja oko Aralskog jezera (Fodor, 1980: 58–59, 66). Prema Fodoru, zbog važnosti ribarenja (osim lova, EH), naselja ranih Uralaca nastala su »isključivo na obalama rijeka i jezera« (1980: 61). Građa iz Šigira i Gorbunova – iako je razmjerno mlada (EH) – odnosila bi se na njih (Fodor, 1980: 66–68). Prema glotokronološkom datiranju (i Hajdućovom prijedlogu), Fodor je zaključio da se općeuralska zajednica raspala najkasnije u četvrtom tisućljeću pr.n.e., nakon što se samodijska jezgra izdvojila i krenula *na istok* (Fodor, 1980: 56, 73–74). Od preostalog ljudstva nastat će buduća ugrofinjska grupacija, koja će se raspasti tijekom trećega i drugoga tisućljeća stare ere (usp. Golden, 1992: 34).

Prosljedimo li dalje Fodorovu shemu, od početka trećega tisućljeća pr.n.e. – što je ujedno vrijeme klimatskih promjena (EH), jedan je ogranak ranih Ugrofinaca prešao Ural u dolinu Kame i do sredine istoga tisućljeća stigao do ušća Kame u Volgu. Jezično jedinstvo Ugrofinaca zadržat će se do 2.000 pr.n.e., a tada će dio »kamskopovolških« plemena nastaviti put na zapad, te za nekoliko stoljeća stići do izvora Volge i odatle na Baltik i Bijelo more. To bi kretanje trajalo do 1.500 pr. n.e., i to u sklopu »volosovske« kulture (nalazište Volosovo smješteno je u srednjem Povolžju, kod ušća Oke u Volgu i zapravo označuje lokalni izraz kompleksa češljane keramike, EH).²¹ Fodor je volosovsku kulturu izričito pripisao precima povolških i baltičkih Finaca, tada još u međusobnom zajedništvu, ali već razdvojenih od kamskih plemena, u kojima je prepoznao pretke Permijake. Treću skupinu tvorili bi potomci onih naroda iz općeuagrofinjske zajednice koji su ostali u Sibiru. Riječ je o prvim Ugrima. I dok su volosovska plemena odlazila na zapad, Ugri su naseljavali područja istočno od Urala, uz Tobol, Išim i Irliš, do nizine u međuriječja Irliša i Oba. Neki su Ugri možda prešli gorje i na zapad. Motive za te seobe, kako finske tako ugarske, Fodor je vidio u gospodarskom poletu i u porastu stanovništva. Naime, smatrao je da su Ugrofinci, za razliku od njihovih uralskih predaka, već prelazili na proizvodne oblike gospodarstva, uvelike pod utjecajem susjednih ratarsko-stočarskih naroda, među kojima je istaknuo iranske (protoiranske) skupine. Ljudi istočnoevropske fatjanovske kulture, koje je također uvrstio među Irance, tobože su potisnuli volosovce, ali i pomogli u razvitku potonjih, jer su ih upoznali s metalnim oruđem. Istodobno, prema Fodoru, Ugri i neki samodijski narodi sudjelovali su (barem djelomično) u velikoj andronovskoj grupaciji, koja se obično pripisuje Irancima. Ugrima je Fodor pripisao važnu ulogu i u »sejmo-turbinskom« sklopu, raširenom po golemom prostoru od Altaja do Povolžju i poznatom po brončanom izrađevinama vrlo visoke kakvoće. Poslije je na gospodarski razvitak i na migracije snažno djelovala nova klimatska mijena. U toplijem i suš-

²¹ Zamisao o ishodišnoj vezi volosovske kulture s povolško-kamskim plemenima i o njezinoj ulozi u raseljavanju finskih plemena razradili su ruski arheolozi Otto Nikolajevič Bader (1903–1979), Pjotr Nikolajevič Tretjakov (1909–) i Aljfred Hasanovič Halikov (1924–1994). Fodor je očito prihvatio takvu viziju, no moramo reći da su je neki istraživači odbacili (Крайнов, 1987: 25–27), dok drugi smatraju da je problem podrijetla volosovaca i dalje otvoren (v. Шорин, 1999b: 40).

nom razdoblju od kraja drugog tisućljeća pr.n.e. evrazijski pojas stepe i šumske stepe proširio se 200–300 km sjevernije nego danas, na račun dotadašnjih šuma. Fodor je smatrao da su tada neke ugarske skupine pošle iz doline Irliša na sjever do donjeg Oba, dok su južnije skupine, po općem stepskom uzoru, prihvatile nomadsko stočarstvo. Ali konačna podjela ugarskih grana zbilja se, prema ovom autoru, tek od 800–700. pr.n.e., kad je opet započelo hladno i vlažno razdoblje. Uskoro se sjeverni areal oko donjeg Oba pretvorio u tajgu, onemogućivši daljnje bavljenje »proizvodnim gospodarstvom«. Ugri koji su prije pošli na sjever, vratili su se lovačkom životu, i ujedno se pomiješali s okolnim življem – s »reliktima starih Uralaca« (sic) odavno potisnutih na sjever, ili s paleosibirskim narodima. Njihovi potomci postat će jezgrom budućih obskih Ugara. Fodor je podrijetlo obskih Ugara povezo s nastankom ust'-poljujske kulture uz donji Ob, datirane između 5. i 3. stoljeća pr.n.e. S druge strane, južnim Ugrima promjena klimatskih i ekoloških uvjeta čak je olakšala da se dalje bave stočarstvom, jer su obilnije kiše preobrazile rub stepe u još bogatije pašnjake. U takvim okolnostima, više-manje do sredine prvog tisućljeća pr.n.e., u području od Urala prema jugoistoku, odnosno u dijelu današnje Čeljabinske oblasti, izdvojit će se protomađarska jezgra (v. Fodor, 1975: 77–166; usp. Golden, 1992: 34).

Slika 7: Različiti kompleksi češljane keramike i susjedne kulture

Fodorov prikaz svakako sadrži nekoliko zgodnih točaka. Kronologija je razrađena i sviđa nam se pokušaj povezivanja pojedinih migracijskih tokova s klimatsko-ekološkim čimbenicima. Isto tako, autor je skrenuo dužnu pozornost na dodire s inim etnojezičnim sredinama. Ipak, neke njegove zaključke u tom pogledu trebalo bi preinačiti i/ili nadopuniti. Osim toga, Fodor se usredotočio na prapovijest Mađara, te pronašao korijene »naroda« čak preko dvije i pol tisuća godina u prošlosti (sic), dok je o tijeku finske i pogotovu samodijske geneze ostao nedorečen.²² O tome treba nešto više reći.

Ali prvo nekoliko dopuna o susjednim etnojezičnim sredinama:

Gotovo je sigurno da su preci Uralaca vrlo rano osjetili utjecaj *raznih* indoevropskih skupina podrijetlom iz jamnokurganske oblasti.²³ Fodor i drugi istraživači istaknuli su bliske odnose s protoiranskim ili indoiranskim skupinama, povezanima s andronovskim i s brvanskim kompleksima. Ali u sličnom drevnom obzorju valjalo bi razmotriti starije veze s ljudima afanasjevske kulture, odnosno s precima »Toharaca«. Štoviše, postoji pretpostavka da su »Toharc« potekli iz srednjega Povolžja, pa je možda njihovo odseljenje na istok u trećem tisućljeću pr.n.e. otvorilo prostor za širenje finskih ili ugrofinskih populacija uz Volgu. Međutim, shema odnosa nije jednostavna, jer se već od sredine trećega tisućljeća pr.n.e., u suprotnom smjeru od Baltika do Povolžja proširilo istočno krilo kulture bojnih sjekira, čiju jezgru valja pripisati Protobaltima ili Baltoslavenima. Fatjanovska kultura, koju je Fodor proglasio iranskom te povezo s iranskim utjecajima na finskovolosovski živalj, ulazi zapravo u istočni sklop bojnih sjekira, a malo je dvojbe o njezinom protobaltskom (ili baltoslavenskom) značaju (v. Gimbutas, 1986: 12–13; Крайнов, Лозе, 1987: 56, 57; Крайнов, 1987: 74–76; Mallory, 1992: 249; Bahn, 1992: 167; Dolukhanov, 1996: 84, 86–90).²⁴ Dakako, od početka drugog tisućljeća pr.n.e., Povolžje, Priuralje, južni Sibir i stepa Kazahstana doista su pod utjecajem (proto)iranski-obojenih kultura, i to je vrijeme mogućeg sudioništva dijela finskih, ugarskih i možda samodijskih plemena u nastanku nekih lokalnih brvanskih i andronovskih zajednica. Primjerice, rani su Ugri vjerojatno sudjelovali u sjevernom, fedorovskom, razvojn

²² Inače, pošto smo već naznačili mađarski pojam *honfoglalás*, spomenimo da Fodorova knjiga nosi naslov, koji u prijevodu glasi: *U potrazi za domovinom – Prapovijest mađarskoga naroda i osvajanja* (1982).

²³ Jedan zanimljiv znak tih utjecaja su i tzv. »glačalca« (rus. *утоужки*). Riječ je o malim romboidnim izrađevinama od gline ili talka, za koje se ne može utvrditi kakva praktična uloga, koje se pojavljuju od neolitika na istočnom jamnokurganskom području i u nalazištima češljane keramike oko rijeke Kame, u južnom Uralu i u sjevernom Kazahstanu (v. Шорин, 1999b: 29, 33–34, 74).

²⁴ Zbog općenito mirnih odnosa između fatjanovaca i nositelja volosovske kulture, pojavila se teza o etničkom srodstvu između jednih i drugih, koja je očito otvorila i pitanje o sigurnom finskom određenju volosovaca (v. Крайнов, 1987: 75–76). No mislimo da je finski identitet volosovaca i dalje najuvjerljivija mogućnost. Baltske, točnije protobaltske ili možda baltoslavenske posudnice u finskim jezicima katkad datiraju od konca trećega tisućljeća pr.n.e., dakle iz doba mogućih susreta između istočnih skupina bojnih sjekira i volosovskih i inih plemena u Povolžju. Neki autori govore o baltsko-slavensko-germanskom kontinuitetu u sklopu bojnih sjekira. No, prvi jezični dodiri između baltičkih Finaca, predaka Saama, i jednih i drugih s Pragermanima (ili Protogermanima) navodno datiraju *tek* od posljednjeg tisućljeća pr.n.e., što se donekle kosi sa »starosjedilačkom« pretpostavkom o podrijetlu Finaca iz zapadnih kultura Pribaltika (v. i usp. Meinander, 1985: 368, 371–372; Dolukhanov, 1996: 90–91; Mériot, 1985: 10–11).

smjeru andronova, koji je bio povezan s »andronoidnim« kulturama češljane keramike, poput »čerkaskuljske« kulture u Zauralju (Шорин, 1999b: 95–106; usp. Косарев, 1987: 314).²⁵ I dok su Iranci s juga djelovali valjda najviše na širenje stočarstva i trampu metalnih predmeta, narodi bojnih sjekira izravno su uveli zemljoradnju i rano kovaštvo u šumski kraj, potiskivajući i, čini se, asimilirajući dio lovaca-ribara iz volosovske i srodnih grupacija.²⁶ U međuvremenu se razvila i sejmo-turbinska pojava. Nije isključeno da su Ugri imali kakvu ulogu u tome, kao što je Fodor i pretpostavio (1975: 140–141). Ipak, drugi su autori naglasili da je riječ o »transkulturnom fenomenu«, povezanom s pokretima malih skupina podrijetlom s Altajskoga gora, koje su ušle u dodir s mnoštvom različitih naroda (v. Черных, Кузьминых, 1987: 101–105). Znakovito je da su se širile po šumskoj stepi i tajgi sjeverno od glavnih andronovskih prostora, što ukazuje na moguće sukobe ili suparništvo s andronovcima (Черных, Кузьминых, 1987: 104).²⁷ Napokon, od sredine posljednjeg tisućljeća stare ere, bilježi se idući pomak. Između Kame i pritoka Irliša/ Tobola u Sibiru protegnuo se ranoželjeznodobni kompleks Ananjino. To je potaknulo daljnja prožimanja istočnih ugrofinskih skupina s velikim skitskosibirskim svijetom. Ananjino ima najveće srodstvo s kasnom brvanskom, kao i s »prikazanjskom« kulturom, koja se katkad izričito pripisuje precima povoljših Finaca i Permjaka (Халиков, 1987: 146). No umjetnički i drugi izrazi upućuju na šire spones s istočnoiranskim (sakskim) krugom u Srednjoj Aziji, kao i s južnosibirskom tagarskom kulturom (koja je nakon međurazdoblja Karasuka naslijedila istočne andronovske grupacije). Također se primjećuju novi odjeci poletnih ratničko-konjaničkih društava s Altaja, nalik na »majemirsku« skupinu. U svemu tome mogli bismo vidjeti nastavak stepsko-iranskih djelovanja, iako je vrtlog zbivanja zacijelo već uhvatio i ine sibirsko-azijske populacije. S tim u vezi, čini se da su od završnice ananjinske kulture, ako ne i prije, na istočnije ugrofinske ili uralske sredine počele utjecati neke ranoturske ili altajskojezične skupine. To vrijedi osobito naglasiti!²⁸ (v. Clark, 1978: 145–150; Clark i Piggott, 1985: 267–268; Fodor, 1982: 79–105; Meinander, 1986: *passim*; Juhász, 1985: 50–51; Phillips, 1966: 49–50; Корепапов, 1987: 67, 72; Průšek, 1971: 92–93)

²⁵ Odnosi fedorovaca s čerkaskuljskom kulturom češljane keramike bili su možda čak kulturnogenetski, pa i etnički (etnojezični). Pošto se smatra da je čerkaskuljski živalj bio ugarski po jeziku, to su možda bile i neke fedorovsko-andronovske skupine. No daleke fedorovske seobe navodno su odvele te skupine duboko u iransko jezično područje, što je dovelo do njihove asimilacije (v. Шорин, 1999b: 97–106).

²⁶ Od 1200. pr.n.e. između jugozapadne Finske i Kargopolja istočno od Onješkog jezera, razvit će se kultura »tekstilne« ili »mrežne« keramike (prema starijem nazivu kultura Sarse ili Sarse-Tomice), u kojoj se vidi prijelaz s lova na paljevinu zemljoradnju. Unatoč nekim poteškoćama u kontinuitetu, taj sklop možda ima izvorište u Povolžju, a njegovu etničku jezgru mogli su tvoriti preci različitih finskojezičnih naroda (v. i usp. Meinander, 1985: 368, 371–372; Dolukhanov, 1996: 90–91; Mériot, 1985: 10–11).

²⁷ Sejmo-turbinska ekspanzija datira se između 18. i 16/15. stoljeća pr.n.e. Pošto se za izradu njezinih tipičnih bronci mogao rabiti samo kositar s Altaja, smatra se da je i opisani pokret krenuo s altajskog područja, iako su tipske lokacije Sejma i Turbino smještene su zapadu (Sejma na sastavu Volge i Oke i Turbino na srednjoj Kami). Treće važno nalazište, Rešnoje, također je na zapadu (uz srednju Oku), a glavna sibirska lokacija, Rostovka, na donjem Irlišu kod Omska (v. Черных, Кузьминых, 1987: 84, 93, 101–103).

²⁸ Péter Juhász, koji je posebice istraživao rane veze između Mađara i Turkobugara, smatrao je da je ugarsko područje palo pod utjecaj neke prototurske sredine još u ranoananjinskom razdoblju (v. 1985: 49–60).

Ukratko, nakon razdoblja bliskih dodira ugrofinskih i uralskojezičnih populacija s narodima iz dvaju ili možda više indoevropskih blokova (nasljednika jamnokurganskih ljudi na jugu i ljudi bojnih sjekira sa sjevera), u sejmo-turbinskom i u ananjinskom razdoblju koloplet se proširuje i jačaju ponajprije azijski međuodnosi. Postoje i »fizički« naznaci o mogućim migracijama s istoka, jer paleoantropološka građa u ranoananjinskim nalazištima (opet) pokazuje blagi porast mongoloidnosti (Schwidetzky, 1986: 382). To treba usporediti s porastom mongoloidnih primjesa u inače pretežito evropoidnim kraniološkim serijama iz južnosibirske Minusinske kotline u doba karasučke i tagarske kulture. Ali, kako je tvrdio Valerij Pavlovič Aleksejev (1929–1991), ljudi koji su odgovorni za te promjene nisu još »srednjoazijski mongoloidi«, kakvi će prevagnuti u mnogim altajskojezičnim sredinama (najviše među samim Mongolima). U tagarskom sklopu, koji je vremenski istodoban s ananjinskim, Aleksejev je uočio prodor »taježnih mongoloida«, navodno drukčijih i od »srednjoazijskih mongoloida« i od onih koji su unijeli svoje primjese u prijašnje karasučko stanovništvo (tipiziralo ih je niže lice, dok je karasučku mongoloidnu primjesu obilježavala veća izbočenost čeljusti, tj. alveolarni prognatizam). Za mongoloide koji su djelovali na fizički izgled karasučkih ljudi, ustvrdio je da su stigli iz (južnije) srednje Azije ili istočnog Turkeстана, i da su povezani s ketskim i tibetoburmanskim življem. Podrijetlo »taježne« skupine vidio je, nedvojbeno, na sjeveru – i to u nekom samodijskom jezičnom kontekstu! (Алексеев, 1989: 359–366).

Ta Aleksejevljeva ideja, koju i ne moramo prihvatiti, zgodan je uvod u samodijski problem.

S tim u vezi, prvo ćemo se osvrnuti na zanimljive i možda neobične zaključke o razvitku uralskih naroda, koje je prije petnaestak godina iznio arheolog Mihail Fedorovič Kosarev. U njegovoj shemi, odnos između Samodijaca i drugih Uralaca implicira neku vrstu migracijske rošade oko Uralskog gorja.

Prema Kosarevu, nekadašnji neolitski kontinuitet između zapadnog Sibira i kamsko-povolškog područja, koji je vjerojatno imao dublje podrijetlo u području Srednje Azije (autor se pozivao na Černjecova), postupno se raščlanio na kulturno inovativniji ogranak na istoku i na konzervativniji sklop na zapadu. To bi odgovaralo podjeli između ugarskih i finskih (»finskopermskih«) jezika. No do konačne podjele došlo bi tek u »kasnom neolitiku«, kad se u istočnom sklopu pojavljuju jaki »andronoidni« utjecaji. Dakle, uključenje protougarske skupine u andronovsku sferu udaljavalo ih je od protofinske grupacije, dovodeći napokon do raspada prijašnje ugrofinske zajednice. Do te točke Kosarevljev opis nije bitno različit od Fodorove interpretacije. Ali gdje se tu nalaze Samodijci? Prema ruskom arheologu, do kraja drugoga tisućljeća prije n.e. nositelji starijih tradicija jamičasto-češljane keramike iz Pribaltika i sjeveroistočne Evrope (str. 385) stigli su sa zapada te prodrli preko Urala u Sibir, dok su istodobno skupine s Urala nadirale dalje u evropsku Rusiju i (recimo) prema Pribaltiku. Kosarev je potonju ekspanziju odredio kao finsku, što je u skladu s očekivanjima, no iznenađuje što je nositelje tradicija jamičasto-češljane keramike, migrante iz Evrope u Sibir, povezao baš sa samodijskim skupinama! Točnije, povezao ih je sa samodijsko-saamskim življem, jer bi preci Saama bili ostatak ljudstva koji je govorio jezikom srodnim samodijskom prije nego što ga je finski migracijski val zapljusnuo i jezično asimilirao. Međutim, zamisao o samodijsko-saamskom jedinstvu podrazumijeva da su i (jezični) preci Samodijaca nekad živjeli

u Evropi. Da bi to potkrijepio, Kosarev se pozvao na Duljzonovu tezu o drevnom samodijskom sloju u toponimiji istočne Evrope, te na lingvističke zaključke po kojima su saamski i općenito finški jezici bliži samodijskima nego što su to ugarski jezici. I ako ti argumenti stoje, ta bi se bliskost morala tumačiti dvojako – u saamskom primjeru kao reliktno nasljeđe iz saamsko-samodijskog prajezika, a u finskom kao učinak supstratskih i susjedskih odnosa iz razdoblja *nakon* rastakanja ugrofinske jezične zajednice i *prije* proširenja samodijskih jezika po Sibiru. Ipak, pošto je finški, prema Kosarevu, nastao iz konzervativnijeg dijela ugrofinske prazajednice, čini se da bi se bliže finsko-samodijske veze mogle objasniti i kao odraz razmjerne arhaičnosti finških jezika u usporedbi s ugarskima. Kosareva shema može se ukratko sažeti ovako: ugrofinski se protegnuo preko Urala; ugarski se izdvojio iz te cjeline i finški je ostao konzervativan; samodijski se preselio sa zapada na istok, dok se finški širio s istoka na zapad (v. Косарев, 1987: 314–315).

Iako nije lako prihvatiti zamisao o sjevernoevropskoj pradomovini samodijske skupine, Kosarev je logično razradio arheološke naznake. Naime, primjeri bliski sjevernoevropskim »jamičasto-češljanim« uzorima (katkad označeni kao andrejevskaja kultura) pojavljuju se u zapadnom Sibiru, u porječju Tobola (oko Tjumenja), u doba kad ista kulturna tradicija već nestaje u Evropi. A pošto je »jamičasto-češljana« keramika imala dugu prošlost u Evropi, Kosarev je zaključio da su je u Sibir prenijeli preseljenici iz Evrope. Čini se da je pretpostavljao neki izravni prodor preko srednjouralskih prijevoja, nakon čega bi slijedilo širenje prema sjeveru Sibira i u druge krajeve u kojima će se napokon pojaviti samodijski narodi (Косарев, 1978: 314–317). No drugi su istraživači ukazali na sličnosti između arheoloških kultura s obje strane sjevernog (arktičkog) Urala, u kojima također nalazimo »jamičasto-češljane« motive, što možda svjedoči o kakvom »sjevernom koridoru« uz arktičko primorje od Bijeloga mora do donjeg Oba (v. Шорин, 1999b: 68, 80–81). Put uzvodno po rijeci Ob vodio bi do porječja Tobola.

Ipak, ukoliko su preci samodijskih naroda migrirali sa zapada na istok, dok su se ugrofinske, odnosno finske, skupine širile u suprotnome smjeru, nije jasno kako bi se u tom razvojnom okviru objasnilo opće ugrofinsko-samodijsko jedinstvo, tj. ishodišno srodstvo ukupne uralске jezične zajednice. Moglo bi se zaključiti da su uralске jezične veze izraz naknadnih dodira (kao što su neki istraživači i tvrdili), i to u razdoblju migracijskih prožimanja i rošada preko (ili oko) Uralskoga gorja, ili alternativno da se samodijska odnosno samodijsko-saamska jezgra vrlo davno izdvojila iz uralске zajednice te naselila sjevernu Evropu, prije nego što se »vratila« na istok i u Sibir, ostavljajući za sobom pretke Saama. Dodajmo da je i Aleksejev bio sklon ideji o drevnom samodijsko-saamskom sloju u sjevernom Evropi, premda je poput većine autora smatrao da se samodijska pradomovina ipak nalazila na istoku, tj. u Sibiru.²⁹

²⁹ Vjerujući da su samodijski narodi *izvorno* bili nositelji mongoloidnih obilježja, Aleksejev je iznio hipotezu o davnom »samodijskom supstratu« na sjeveru Evrope koji bi bio odgovoran i za »blagu mongoloidnu primjesu« u današnjih Saama (Алексеев, 1989: 412). Dakako, paleoantropološki materijal upućuje na zastupljenost mongoloidnih crta u prastanovništvu sjeverne Evrope, poglavito u ljudi iz lokacije češljane keramike na Velikom jelenskom otoku iznad Kole. To bi moglo značiti da je nekad postojao populacijski kontinuitet između sjeveroistočne Evrope i Sibira, barem uz arktičko primorje (usp. spomenuti sjeverni koridor). Međutim, iako je riječ o drevnom sloju, ostaje upitno jesu li samodijski ili samodijsko-saamski mongoloidi prvo naselili to područje, tim više jer su fizičko-antropološki pokazatelji ipak mješoviti, evropoidno-mongoloidni.

U svojoj knjizi Fodor je tek označio da se samodijska skupina preselila na istok, odvojivši se od ostalih Uralaca oko 4.000 pr.n.e., te da su neka samodijska plemena možda sudjelovala u andronovskom kompleksu.³⁰ Inače, osim što je općenito smjestio razvitak Samodijaca u sibirsku područja, Fodor nije odredio mjesto nastanka protosamodijske jezgre. Aleksejev se pak pozvao na Černjecova, koji je samodijsku pradomovinu locirao u predjelima sibirske tajge (Алексеев, 1989: 364). No kako je tvrdio etnolog Boris Osipovič Dolgih, »prvobitno raseljavanje« Samodijaca sa zapada na istok išlo je po umjerenom (južnijem, EH) pojasu Sibira, što bi sa zemljopisnog gledišta lakše objasnilo njihove jezične veze s Ugrovincima. Točnije, taj je autor tvrdio da se samodijska zajednica oblikovala na šumskostepskom pojasu zapadnoga Sibira – između sibirskih tajga i močvara na sjeveru, srednjoazijskih planina na jugu, vododjelnice Oba i Irliša na zapadu i napokon Minusinske kotline na istoku (Долгих, 1970: 225–228).

Takav je smještaj ujedno u skladu s postavkom o kasnijem ulasku dijela rano-samodijskih plemena u andronovski kompleks. Upravo ih je andronovski pokret na istok *mogao* gurnuti ili povući prema Altaj-Sajanu, gdje će se neki njihovi daleki potomci održati do nedavne prošlosti (narod Kamas i drugi). S druge strane, prema Dolgihu, seoba rano-samodijskih plemena na tajgu započela je nakon izbijanja novih pritisaka s jugoistoka u vrijeme karasučke kulture, tj. na prijelazu iz drugog u posljednje tisućljeće stare ere. Glavni pokretači zbivanja bili su navodno preci Keta – ljudi jenisejskog govora, koje je i Dolgih, poput Aleksejeva, povezao s promjenama u karasučkom življu, iako (kako nam se čini) na temelju drugih argumenata.³¹ Dolgih je pretpostavio da su samodijske skupine napredovale istočno preko Jeniseja do Sajana i ruba Mongolije, prije nego što su ih ketski (karasučki) pokreti dobrim dijelom vratili na zapad i gurnuli na tajgu. A pošto ketski toponimi postupno zamjenjuju, zapravo *prevode*, stare samodijske hidronime za pritoke u srednjem međuriječju Oba i Jeniseja, još je zaključio da se baš tim putem kretao ketski prodor i potiskivanje Samodijaca na sjever (Долгих, 1970: 196, 210–211, 267). Doduše, smatra se da je poslije nekoliko stoljeća došlo do novih seoba samodijskih skupina. Ključno žarište nalazilo se u okviru »kulajске« arheološke kulture, koja je obuhvaćala područje srednjeg Oba od 5. stoljeća pr.n.e. do 5. stoljeća n.e. Navodno u 3–2. stoljeću pr.n.e. migracije iz kulajskog prostora krenule su na sjever do donjeg Oba, na zapad do Irliša, i na jug – nizvodno uz Ob i do Sajanskog lanca. To bi možda značilo da su preci sajanskih Samodijaca stigli na Sajanj razmjerno kasno. A zatim bi u prvim stoljećima n.e. najezda Huna s istoka potisnula dio Samodijaca (oko srednjeg Irliša) u sjeveroistočnu Evropu (Васильев, 1994: 252, 312, usp. Косаев, 1987: 316–317). U krajnoj liniji spomenuti »ketski prijevodi« samodijskih hidronima mogu se uklopiti također

³⁰ Podatak da se samodijska jezična zajednica raspala oko 4.000 pr.n.e. zapravo je iznio Hajdú, dok Peter Golden, primjerice, navodi samo da su se samodijski jezici izdvojili negdje između šestoga i četvrtog tisućljeća pr.n.e. (Hajdú, 1992: 139; Golden, 1992: 33). Prema istraživanju što ga je izvršio Juha Janhunen (1952–), smatra se da samodijski jezici dijele međusobno oko 750 leksičkih korijena (v. Hajdú, 1992: 140).

³¹ O problemu Keta i Karasuka, spomenimo da se glavni razlozi za povezivanje predaka Keta s karasučkim ljudima vrte oko ketskih/jenisejskih jezičnih veza sa sinotibetskom porodicom i kineskih kulturnih tragova što ih mnogi znanstvenici vide u arheološkom inventaru Karasuka (usp. Průšek, 1971: 102–103; Phillips, 1966: 43–45; Juhasz, 1985: 132; Gernet, 1990: 42–43).

u taj mladi kontekst, i to zbog moguće povezanosti azijskih preteča Huna s ketskim jezikom, odnosno s jenisejskom jezičnom porodicom.

Unatoč različitom vremenskom okviru, potonje tumačenje, kao i Dolgihovo, podrazumijeva da se samodijski govor raširio tek naknadno u sjevernije prostore gdje danas žive samodijskojezični narodi. Prema tome, na krajnjem sjeveru Evrazije nekad su morale živjeti druge populacije. S tim u vezi, Dolgih se osvrnuo na samodijske predaje o prastanovnicima sjevernih zemalja. Zapadni Neneci nazivali su te ljude »Sjiirtja« (ili Sjihirtja), a Nganasani i Eneci »Morrede«. Ime prvih vezivalo se za sjevernoevropsku tundru i za dio okolnih šuma, dakle za krajeve koje su Neneci poslije naselili. Slično tome, Morrede su valjda nastanjivali buduće nganasansko i enečko područje u Sibiru. Prema predajama, i jedni i drugi obitavali su u »jama«. Živjeli su od ribolova i lova na sobove i morske sisavce. Znakovito je da su Neneci pripisivali Sjiirtjima ostatke kamenodobnih zemunica u primorju Arhangeljske oblasti – uz rijeke Ižas i Indigu, oko ušća Pečore i uz Karu, koja ovdje tvori zemljopisnu granicu između Evrope i Sibira.³² Međutim, Dolgih je ostao oprezan u pogledu izvornog identiteta Sjiirtja, ili Morrede u analognom sibirskom kontekstu. Jedino je pretpostavio da bi predsamodijski stanovnici sibirske tajge mogli biti »zapadni Jukagiri«, od kojih bi Samodijci naslijedili svoju razmjerno jaku mongoloidnost. Tu je zamisao iznio i na osnovi pokazatelja o jezičnim vezama između jukagirskih govora i uralске skupine (v. Долгих, 1970: 51–53, 58–59, 262–263, 267).

Dodajmo da su preci Jukagira i dobri kandidati za Aleksejeve »taježne mongoloide«. Ipak, vrlo je upitno možemo li pretke Jukagira, ili točnije neki jukagirski supstrat, smjestiti zapadnije od Tajmirskoga poluotoka ili od donjeg toka Jeniseja. Na sjeverozapadu, a pogotovu na tundri i u šumama sjeverne Evrope, samodijski došljaci vjerojatno su naišli na druge ljude. Zapravo, nije isključeno da se nenečke predaje o Sjiirtjima – ukoliko sadrže zrno istine – odnose u krajnjoj liniji na populacije starijih Uralaca ili na neka, uvjetno rečeno, ugrofinska plemena, koja su mnogo prije dolaska Samodijaca prodrli do sjevernih granica Evrope i Sibira. Uostalom, prihvatimo li implikacije Kosarevljeva opisa, ti prazitelji sjeverne Evrazije možda su bili, poput Saama, ostaci drevnoga samodijsko-saamskoga življa, od kojih su se Samodijci već odavno odvojili.³³

³² Dolgih je smatrao da je stapanje s tim starosjediocima dalo naziv za nenečko bratstvo Vanujta (< nen. *wang*, »jama, »zemunica«), kao i srodno nganasansko i enečko ime Banka ili Baggio za narode iz »ostjačke« skupine (Hante, Seljuke i jenisejske Kete). Prema još jednom mišljenju, Sjiirtja odgovaraju nekadašnjim »Pečera ljudima« – podanicima Novgoroda u staroruskom ljetopisu, iz čije je zemlje vodio put »na Jugru«, tj. do obskih Ugara, koji su »... susjedovali sa *Samoadju* u polnoćnim [sjevernim] krajevima« (kurziv EH: v. Nestor, god. 1096, list 169). Dolgih je prihvatio slično gledište, ali je u imenu Pečera (usp. naziv rijeke Pečora) prepoznao samodijsku složenicu *pe(a)* »drvo, šuma« + *čer(a)* »žitelj«. Stigavši na tundru, moguće je da su Samodijci tako prozvali potomke starosjedilaca, koji su se povukli u šume uz srednji tok Pečore i možda se pomiješali s drugim (rano)samodijskim doseljenicima. Isti je autor tvrdio da od te skupine potječe bratstvo Hetanzi među evropskim šumskim Nenecima (oblik *pe(a)* prešao je u *he* kao u jeziku sibirskih Samodijaca, dok drugi dio, *tanzi*, znači »pleme« – samodijski *teanz* ili *tenz*) (Долгих, 1970: 49–50, 54, 58).

³³ Jezične veze Jukagira s uralскоjezičnim narodima poprilično su sigurne, do te mjere da je Ruhlen u svoju jezičnu klasifikaciju uveo izraz »jukagirskouralski« (Cavalli-Sforza, Menozz i Piazza, 1996: 220; Ruhlen, 1994: 48–49). Drugo je pak pitanje gdje se točno oblikovala jukagirska zajednica. Jasno, ako bismo se vratili dovoljno daleko unatrag, neki je zapadniji smještaj barem jezičnih predaka Jukagira vjerojatan. No, po svemu sudeći

Umjesto zaključka

Moramo napokon zaključiti da će mnogi procesi u vezi s nastankom i prapovijesnim migracijama uralskojezičnih naroda, kako u ugrofinskom tako i u samodijskom ogranku, zacijelo još dugo vremena dobivati različita i katkad vrlo oprečna tumačenja. Mnogo je nepoznanica i proturječja u arheološkom, paleoantropološkom i prajezičnom gradivu, a uvijek je upitno koliko se daleko u prošlost smiju tumačiti razmjerno mladi izvori (osobito u prajezičnoj rekonstrukciji). S jedne strane, čini se da ima nešto vrlo drevno u slici koju dobivamo iz dosadašnjih istraživanja, premda nije lako slijediti, primjerice Doluhanova, i pratiti trag natrag do paleolitika. Prema trenutnom stanju spoznaja, ne bismo išli dalje od mezolitika ili subneolitika. Dakako, prapovijesni okvir »uralizacije« nije morao biti jednoličan, i u njegovom razvitku vjerojatno su sudjelovali različiti jezični i etnički elementi. U najmanju ruku ne bismo pretpostavljali veći stupanj jedinstva među Uralcima, nego što bismo uzeli za protoindoevropsku zajednicu. Vidjeli smo da je i indoevropski utjecaj na Uralce morao biti vrlo jak, iako ponajprije na finski i ugrofinski krug. Riječ je ovdje o bliskim susjedima, s drugim prošlostima međusobnih prožimanja – i možda čak s nekim zajedničkim korijenima. Što se tiče uraloaltajskih veza, i tu je problem složen. Teorija o bližem srodstvu između »uraloaltajskih« jezika ima dugu znanstvenu tradiciju. Nažalost, unatoč sličnostima – aglutinacija, sinharmonija i devedesetak zajedničkih korijena u leksiku – posebni odnosi između uralskih i altajskih govora ne mogu se utvrditi, barem prema klasičnim pravilima jezične rekonstrukcije. To bi, dakle, značilo da je srodstvo ili vrlo daleko, da možda polazi iz prajezičnih porodica koje su uključivale i uralsku i altajsku i druge skupine, ili da su leksičke i ine podudarnosti posljedica kasnijih posuđivanja. No, čak da je riječ o posuđenicama, trebalo bi naći kakav prostorno-kulturni okvir koji bi stavio uralsku i altajsku skupinu u bliži dodir. Spomenuli smo Černjecovljevu postavku o arheološkim vezama između uralskih područja (i ljudi) sa srednjoazijskim keljteminarskim življem. Ako ta teza stoji, upravo keljteminarski sklop pruža najstarije *moгуće* rješenje problema – pogotovu jer keljteminarska građa ima sličnosti ne samo s kulturama češljane keramike na zapadu, nego također s »gobijskom kulturom« u

jukagirski etnija ima najbliže veze sa sjevernosibirskim pražiteljima (tj. s prvim naseljenicima sjevernog Sibira). U tom smislu, smatra se da jukagirski korijeni sežu do starijih kultura na prostoru između Tajmira na zapadu i rijeke Anadir, a to je poprilično istočni smještaj. Nadalje, misli se da je jukagirska prapovijest najtjesnije povezana s usť-bjelajskom kulturom iz prvoga tisućljeća pr.n.e. (Горохов, Жорницкая, 1994: 428). Glavno nalazište Usť-Bjelajala nalazi se na ušću rijeke Bjelaje u Anadir, dakle vrlo istočno (65°29' Sj, 173°17' Ist). U najboljem slučaju moglo bi se zamisliti da su jezični preci Nganasana i možda Eneca susreli »zapadnu periferiju Jukagira« na Tajmiru ili nešto južnije (usp. Грачева, 1994: 244). U krajevima od Tajmira do Urala i sjeverne Evrope, tj. na budućem nenečkom prostoru, teže je odrediti mogućí identitet prastanovišta. Dakako, spomenuli smo mogućnost sjevernoga koridora i populacijskog kontinuiteta između arktičkih krajeva Sibira i Evrope. Mogli bismo dodati još jedan detalj. Etonim »Samejed«, bio je prvi put zapisan kad su Neneci već živjeli na krajnjem sjeveroistoku Evrope, a prema jednoj etimološkoj tezi to je ime poteklo od izraza »zemlja Saama« (< *sāme* gen. etnonima + *ædna*, »zemlja« – v. Décsy, 1965: 237; Vasmer, 1987/III: 554). Samodijski Neneci stigli bi, dakle, u »zemlju« u kojoj su prije živjeli Saami! Ali nažalost, nemamo drugih (čvršćih) naznaka da bismo u legendarnim Sjiirtima prepoznali Saame ili neko drugo njima srodno ljudstvo – premda je ta mogućnost privlačna (za ime »Sjiirtja« usp. još fin. imenicu *syrtjä*, »zemlja«, koju je Vasmer inače odbacio kao izvor za stari etnonim »Zirjanin« /= Komi/ – v. Vasmer, 1986/II: 110).

Mongoliji (v. Průšek, 1971: 79). Kao mnogo kasniji ali sigurniji kontekst za razvika uralsko-altajskih odnosa označili smo evrazijska prožimanja u željeznom dobu – točnije, spomenuli smo šire veze ananjske kulture. Naposlijetku, *nema nikakve dvojbe* da su najkasnije od tzv. hunske najezde (bez obzira kako tumačimo etnojezično podrijetlo samih Huna), lančane seobe mnogih altajskih skupina imale golemi učinak na jezik, etnogenezu i prostorni raspored Uralaca. Velik dio samodijjskih zemalja preći će postupno u vlast raznovrsnih Turaka, Mongola i Tunguza, dok će u ugrofinskom području hunski i altajski prodori ostaviti vrlo jasne tragove u Povolžju, u Priuralju i u stepskim ili šumskostepskim krajevima u kojima je, prema Fodoru, nastala protojezgra Mađara.³⁴

LITERATURA

- АГЕЕВА, Р[уфь] А[лександровна] (1970). »Об этнониме *чудь (чухна, чухарь)*«, u: В[ладимир] А[ндреевич] Никонов (ur.). *Этнонимы*. Москва: Наука, str. 194–203.
- AGOSTINI, Paolo (1996). »Concordanze lessicali arabo-magiare«, Roma, *Rivista di studi ungheresi*, Roma, god. 11.
- AGOSTINI, Paolo (1999). »Language Reconstruction Applied to the Uralic Languages«, *Migracijske teme*, Zagreb, god. 15, br. 1–2, str. 63–153.
- АЛЕКСЕЕВ, Валерий Павлович (1989). *Историческая антропология и этногенез*. Москва: Наука.
- BAHN, Paul (ur.) (1992). *Dictionary of Archaeology*. Glasgow: Harper Collins.
- BURROW, T[homas] (1955). *The Sanskrit Language*. London: Faber and Faber.
- CAVALLI-SFORZA, Luigi Luca, Paolo MENOZZI i Alberto PIAZZA (1996). *The History and Geography of Human Genes*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- CLARK, Grahame (1978). *World Prehistory: In New Perspective*. London: Cambridge University Press.
- CLARK, Grahame i Stuart PIGGOTT (1985). *Prehistoric Societies*. Harmondsworth: Penguin.
- COLE, Sonia (1965). *Races of Mankind*. London: British Museum (Natural History).
- [CONTE, Francis]. Francis KONT (1989). *Sloveni*. Sv. I–II. Beograd: Filip Višnjić. [= *Les Slaves: aux origines des civilisations d'Europe centrale et orientale (VIe-XIIIe siècle)*. Paris, 1989]

³⁴ Mađari će napokon stići u Panoniju kao vrlo raznolik narod – s ugarskom jezgrom, ali toliko pomiješani s turskim odnosno turkobugarskim skupinama, s ostacima stepskih Iranaca i s drugim manje poznatim etnijama da će ih srednjovjekovni bizantski pisci izričito prozvati »Turcima« ili »Hunima« (Τούρκοι, Ούννοι). Istina, zvat će ih također »Ugrima« (Ούγγροι), no smatra se da i taj etnonim potječe od Turcobugara, tj. od starobugarskih Onogura (biz.-grč. Ὀνόγουροι < tur. *on* »deset« + *gur* »strijela«, u značenju »koljeno« ili »pleme«), koji su u 5–6. stoljeću n.e. živjeli sjeveroistočno od Crnog mora, i koji su vjerojatno utjecali na etnogenezu Mađara. Osim toga, čak šest od osam prvih mađarskih plemena doseljenih u Panoniju imalo je turske nazive. Prvi lat. naziv za Mađare – »Ungari«, izvodi se od slav. **Ogri* (stoslav. i strus. Жгри; današnji rus. *венгры* izvodi se od polj. *Węgrzy*). Kasniji lat. oblik *Hungari* dobio je početno slovo *H* pod utjecajem etnonima Huna (v. Porfirogenet /1994/: 38, bilj. 38; Nestor, god. 898 i drugdje; Skok, 1973/III: 538; Vasmer, 1986/I: 290, 1987/IV: 147; Décsy, 1965: 239–240; usp. još. Grafenauer, 1965: 114; Ковачевич, 1977: 23; Conte, 1989: 306; Juhasz, 1985: 16, 22, 35–36, 65, 216, 440, 423).

- ЧЕРНЫХ, Е[вгений] Н[иколаевич] і С[ергей] В. КУЗЬМИНЫХ (1989). »Памятники сейминско-турбинского типа«, и: Борис Александрович Рыбаков. *Археология СССР – Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, str. 84–105.
- DECSY, Gyula (1965). *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- ДОЛГИХ, Борис Осипович (1970). *Очерки по этнической истории ненцев и энцев*. Москва: Наука.
- DOLGOPOLSKY, Aharon (1998). *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology*. Cambridge: The MacDonald Institute for Archaeological Research.
- DOLUKHANOV, Pavel Markovich (1996). *The early Slavs: Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus*. Harrow: Longman.
- DROSDOWSKI, Günther (ur.) (1989). *Duden Etymologie – Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim: Dudenverlag.
- ESPOO CITY MUSEUM. »The Stone Age Site of Sperrings«, 2001. http://www.espo.fi/museo/verkko/e_muinaine/sperri.htm
- FODOR, István (1982). *In Search of a New Homeland: The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*. Budapest: Corvina Kiadó.
- ФОРМОЗОВ, Александр Александрович (1987). *Наскальные изображения и их изучение*. Москва: Наука.
- GERNET, Jacques (1990). *A History of Chinese Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press. [*Le Monde chinois*. Paris: Armond Colin, 1972]
- GIMBUTAS, Marija [Alseikaitė] (1996). *The Goddesses and Gods of Old Europe 6500–3500 BC. Myths and Cult Images*. London: Thames and Hudson.
- GLUHAK, Alemko (1990). *Porijeklo imena Hrvat*. Zagreb: Alemko Gluhak.
- GOLDEN, Peter B[enjamin] (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasian and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- ГОРОХОВ, С. Н. і М. Я. ЖОРНИЦКАЯ (1994). »Юкагиры«, и: В. А. Тишков (ur.). *Народы России – энциклопедия*. Москва: Большая Российская энциклопедия, str. 428–429.
- ГРАЧЕВА, Г. (1994) »Нганасаны«, и: В. А. Тишков (ur.). *Народы России – энциклопедия*. Москва: Большая Российская энциклопедия, str. 242–244.
- GRAFENAUR, Bogo (1965). *Zgodovina slovenskega naroda*. Sv. II. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- HADROVICS, László і László GÁLDI (1989). *Magyar-ország szótár / Венгерско-русский словарь*. I–II. Budapest: Akadémiai kiadó.
- HAJDÚ, Péter (1992). *Introduzione alle lingue uraliche* [talijansko izdanje preradio Danilo Gheno]. Torino: Rosenberg & Seller.
- HAJDÚ, Péter і Péter DOMOKOS (1980). *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- ХАЛИКОВ, А[льфред] Х[асанович] (1987). »Приказанская культура«, и: Борис Александрович Рыбаков. *Археология СССР – Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, str. 139–146.
- HOAD, T[erry] F. (ur.) (1987). *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford: Oxford University Press.
- НОЋ, Ivan (1898). *Slike iz obćega zemljopisa (Rusija)*. Knj. 5, dio I. Zagreb: Matica hrvatska.
- JONES, Gwyn (1984). *A History of the Vikings*. Oxford: Oxford University Press.

- [JUHÁSZ, Péter] Юхас, Петер (1985). *Турко-Българи и Маджари. Влияние на турско-българската култура върху маджарите*. София.
- JULKU, Kyösti (1998). »Die verschiedenen Hypothesen über den Ursprung der finnougri-schen Völker«, referat na skupu *Congressus secundus historiae Fenno-Ugriae*, Tallinn, 15.–18. X 1998.
- KITTLES, Rick A., Markus PEROLA, Leena PELTONEN, Andrew W. BERGEN, Richard A. ARAGON, Matti VIRKKUNEN, Markku LINNOILA, David GOLDMAN i Jeffrey C. LONG (1998). »Dual Origins of Finns Revealed by Y Chromosome Haplotype Variation«, *American Journal of Human Genetics*, sv. 62, str. 1171–1179.
- KÖNIG, Werner (1989). *Dtv-Atlas zur deutschen Sprache*. (Tafeln und Texte). München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH.
- KONSTANTIN PORFIROGENET (1994). *O upravljanju carstvom* (preveo Nikola pl. Tomašić, priredio Mladen Švob). Zagreb: August Cesarec; AGM.
- КОРЕПАНОВ, К. И. (1987). »О локальных различиях в искусстве 'звериного' стиля Среднего Поволжья и Прикамья VII–III вв. до н.э.«, u: А. И. Мартынов, В. И. Молдин (od. ur.). *Скифо-сибирский мир – искусство и идеологии*. Новосибирск: Наука, str. 63–75.
- КОСАРЕВ, Михаил Федорович (1989). »Некоторые вопросы этнической истории Западной Сибири«, u: Борис Александрович Рыбаков. *Археология СССР – Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, str. 314–317.
- КОСИНСКАЯ, Л. Л. (2001). »Образ водоплавающей птицы на керамике быстринского типа«, u: В. А. Зах (ur.). *Проблемы изучения неолитика западной Сибири*. Тюмень: Издательство ИПСО СО РАН, str. 57–60.
- КОВАЧЕВИЋ, Јован (1977). *Аварски каганат*. Београд: Српска књижевна задруга.
- КРАЙНОВ, Дмитрий Александрович (1989). »Волосовская культура«; »Фатьяновская культура«, u: Борис Александрович Рыбаков. *Археология СССР – Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, str. 19–28; 58–76.
- КРАЙНОВ, Д[митрий] А[лександрович] и И. А. ЛОЗЕ (1989). »Культуры шнуровой керамики и ладьевидных топоров в Восточной Прибалтике«, u: Борис Александрович Рыбаков. *Археология СССР – Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, str. 51–57.
- MAGOUN, Francis Peabody Jr. (1963). »Glossary of Proper Names« (dodatak autorovu prijevodu djela), u: Elias Lönnrot (sastavljač). *The Kalevala, or Poems from the Kaleva District*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, str. 385–406.
- MALLORY, J[ames] P[atrick] (1989). *In Search of the Indo-Europeans – Language, Archaeology and Myth*. London: Thames and Hudson.
- МАТЮЩЕНКО, В. И. (1997). »Западная Сибирь в системе древних культур Евразии«, *Вестник Омского университета*, sv. 2, str. 43–46.
- MEINANDER, C[arl] F[redrik] (1986). »Die Ethnogenese der Finno-Ugrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte«, u: Wolfram Bernhard i Anneliese Kandler-Pálsson (ur.). *Ethnogenese europäischer Völker aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, str. 363–373.
- MERLOT, Christian (1985). *Les Lapons*. Paris: Presses Universitaires de France.
- MUSEOVIRASTO / MUSEIVERKET [National Board of Antiquities] (1999). »The Prehistory of Finland«. Helsinki. <http://www.nba.fi/NATMUS/Julkais/Prehist/text.htm>
- [NESTOR (Lavrentijski ljetopis)] (1969). *Лѣтопись по списку монаха лаврентія – Повесть временныхъ лѣтъ*; izvorni ruski tekst u izdanju *Die Nestor-Chronik, Slavistische Studienbücher*. VI. Wiesbaden: Otto Harrassowitz [uvod i komentari – Dmitrij Tschizewskij].

- PHILLIPS, E[ustace] D[ockray] (1966). *Les nomades de la steppe*. Bruxelles: Sequoia.
- PIANIGIANI, Ottorino (1991). *Vocabolario etimologico della lingua italiana*. La Spezia: Melita Editori.
- ПАТРУШЕВ, В[алверый] С. (1998). »Этногенез финно-угров России«, referat na skupu *Congressus secundus historiae Fenno-Ugricae*, Tallinn, 15.–18. X 1998.
- POIKALAINEN, Väino (1999). »Some Statistics About Rock-Carvings Of Lake Onega«, *Folklore* [Institute of the Estonian Language], sv. 11, 1999. <http://haldjas.folklore.ee/folklore/authors/poika.htm>
- PRŮŠEK, Jaroslav (1971). *Chinese Statelets and the Northern Barbarians in the Period 1400–300 B.C.* Dordrecht: Reidel.
- RÉDEI, Károly (1986–1988). *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Sv. I–III. Budapest: Akadémiai kiadó.
- RICHE, Pierre i Philippe LE MAITRE (1989). *Les invasions barbares*. Paris: PUF.
- RUHLEN, Merritt (1994). *The Origin of Language. Tracing the Evolution of the Mother Tongue*. New York: John Wiley.
- SCHWIDETZKY, Ilse (1986). »Die Ethnogenese der Finno-Ugrier aus der Sicht der Anthropologie«, u: Wolfram Bernhard i Anneliese Kandler-Pálsson (ur.). *Ethnogenese europäischer Völker aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, str. 375–389.
- SKOK, Petar (1971–1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. I–IV. Zagreb: JAZU.
- ШОРИН, Александр Федорович (1999a). *Энеолитические культуры Урала и сопредельных территорий. Учебное пособие к спецкурсу*. Екатеринбург: Банк культурной информации.
- ШОРИН, Александр Федорович (1999b). *Энеолитик Урала и сопредельных территорий: проблемы культуругенеза*. Екатеринбург: Институт истории и археологии УрО РАН.
- TORRONI, Antonio, Hans-Jürgen BANDEL, Leila D'URBANO, Päivi LAHERMO, Pedro MORAL, Daniele SELLITTO, Chiara RENGO, Peter FORSTER, Marja-Liisa SAVONTAUS, Batsheva BONNÉ-TAMIR i Rosaria SCOZZARI (1989). »mtDNA Analysis Reveals a Major Late Paleolithic Population Expansion from Southwestern to Northeastern Europe«, *American Journal of Human Genetics*, br. 62, str. 1137–1152.
- ТЫНУРИСТ, И. В. (1994). »Эстонцы«, u: В. А. Тишков (ur.). *Народы России – энциклопедия*. Москва: Большая Российская энциклопедия, str. 423–427.
- ВАСИЛЬЕВ, В. И. (1994). »Ненцы«, »Селькупы«, u: В. А. Тишков (ur.). *Народы России – энциклопедия*. Москва: Большая Российская энциклопедия, str. 249–253; 312–314.
- [VASMER, Max] Макс ФАСМЕР (1986–1987). *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Том I–IV. Москва: Прогресс. [izvorno: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1950–1958].
- VILLAR, Francisco (1997). *Gli indoeuropei e le origini dell'Europa. Lingua e storia*. Bologna: il Mulino. [izvorno: *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa. Lenguaje e historia*. Madrid: Gredos, 1991]
- ZARNIK, Boris (1942). »Čovječje rase, I–V« (natuknica »Čovjek«), u: *Hrvatska enciklopedija*. Sv. 4. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, str. 346–366.

Emil Heršak

THE ORIGINS AND MIGRATIONS OF THE URALIC PEOPLES

SUMMARY

After identifying the Uralic-speaking peoples (Finno-Ugric and Samoyedic), the author briefly describes the history of the Uralic theory. The term “Uralic” was introduced under the supposition that the homeland of these peoples was located near the Urals. However, reconstruction of a Proto-Uralic language poses problems: records of the Uralic languages date only to the 11–12th centuries CE and affinities among them are mostly lexical and structural (agglutination, lack of gender, vowel harmony). Yet the latter are not specific only to Uralic and lexemes may be borrowed. Thus, some linguists hold that there never existed a parent Proto-Uralic (or even Proto-Finno-Ugric) language, but that these languages arose via later linguistic contacts. Still, most researchers do feel that the Uralic languages stem from a common parent language, spoken by a prehistoric community. Some archaeologists and linguists, who see Uralic as very ancient, place the Proto-Uralians in the late Palaeolithic, in areas of Central and East Europe, with a northward expansion during the glacial retreat. More often the context is seen as Mesolithic or Neolithic. The problem of the homeland has led to two approaches. One may be termed “autochthonous”. It assumes that the ancestors of the Finns (at least) evolved near the Baltic or in areas where the Finnic peoples would appear in recorded history. The second approach is “migrational”. It implies dispersion from the East and from beyond the Urals. Evidence of certain Mongoloid traits on the remains of Neolithic people in North Europe, supported also by DNA studies in Finland, would indicate that migration from the East did occur. The large Neolithic (Aeneolithic) cultural group associated with pit-comb and comb ware that extended from the Baltic to beyond the Urals may have been the context for early Uralic dispersion. One analysis locates its origin in West Siberia, with prior ties to the Aral Sea area (the Kelteminar culture) or to Mesolithic cultures in the Caspian region. Yet the Uralians were in contact also with other cultures and languages: in the South with the Pit-grave culture (probably Indo-European, later Indo-Iranian or Iranian), and in the North-West with the Battle-Axe populations (also Indo-European, but Balto-Slavic and/or Germanic). In the migrational model Proto-Samoyedic split from Finno-Ugric by 4000 BCE. The division of Finnic and Ugric occurred in the 2nd millennium BCE. The Finnic group developed from the part of the former Finno-Ugric community that had shifted west of the Urals and later extended along the tributaries of the Volga to the Baltic and North-East Europe, while the Ugric peoples expanded east of the Urals, partially under the influence of the (Indo-Iranian or Iranian) Andronovo culture. As to the ancestors of the Samoyeds, although it is thought that they first moved from the Urals into Siberia, one theory links them with the East-European pit-comb cultures and with the ancestors of the Saami, who would have been later linguistically assimilated by Finnic groups, once the Samoyedic core had back-tracked into Siberia. Some of the Samoyeds later returned to North Europe. The question remains as to the identity of the first inhabitants of Arctic Europe and contingent Siberia, whom Samoyed legends call Sjiirtja (in Europe) and Morrede (in Siberia). It has been suggested that in Siberia this population may have been a West Yukagir group (the Yukagir language is also often associated with Uralic), while the first inhabitants of Arctic Europe would be an unknown Uralic group, or part of the theoretic Saami-Samoyedic continuum. Finally, the author briefly notes the old (old-new) theories on ancient ties between the Uralic and Altaic languages.

KEY WORDS: Uralic languages and peoples, Samoyedic (Samoyeds), Finno-Ugric, Finns, Ugric peoples, prehistory, migration, North-West Europe, Siberia, Altaic languages and peoples

Эмил Хершак

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И МИГРАЦИИ УРАЛЬСКИХ НАРОДОВ

РЕЗЮМЕ

После определения уралоязычных народов (финно-угорского и самодийского) автор дает краткий обзор истории уральской теории. Понятие «уральский» было введено согласно предположению, что место происхождения этих народов находится вблизи Урала. Однако реконструкция протоуральского языка выявила определенные проблемы: старейшие записи на уральских языках датируются лишь 11-м – 12-м веками н. э., и их близость главным образом сводится к лексике и структуре (агглютинирование, отсутствие рода, сингармония). Однако последнее не является специфичным только для уральского языка, а лексемы могут быть заимствованными. Поэтому некоторые лингвисты считают, что протоуральский (даже протофинно-угорский) язык-источник никогда не существовал, и что эти языки развились посредством лингвистических контактов. Тем не менее, по мнению большинства исследователей, уральские языки ведут начало от общего языка-источника, бывшего в употреблении в доисторические времена. Некоторые археологи и лингвисты, считающие уральский язык очень древним, помещают протоуральцев в поздний палеолит, в ареал Средней и Восточной Европы, с экспансией к северу в период таяния ледников. Чаще, однако, уральский язык рассматривается в контексте мезолита или неолита. С разработкой проблемы места происхождения связано два подхода. Первый может быть назван «автохтонным». Согласно этому подходу, предки финнов (по крайней мере) размещались в районе Балтийского моря или в других областях, где впоследствии, согласно историческим данным, появились финские народы. Второй подход – «миграционный». Он подразумевает распространение с востока и из Зауралья. Определенные монголоидные черты на останках людей неолита в Северной Европе, так же как и исследования ДНК в Финляндии, доказывают положения о миграции с востока. Большие культурные группы времени неолита (энеолита), которые связываются с ямочно-гребенчатой и гребенчатой керамикой, встречающейся от Прибалтики до Зауралья, возможно, создали контекст раннему распространению уральцев. В соответствии с одной из интерпретаций, истоки этого археологического комплекса находятся в Западной Сибири, с ранними связями с Приаралем (Кельтеминарская культура) или с культурами времени мезолита в Прикаспию. Однако уральцы соприкасались и с другими культурами и народами: на юге с ямной культурой (вероятно индоевропейской, позже индоиранской или иранской), и на северо-западе с культурой боевых топоров (также индоевропейской, но балто-славянской или германской). В соответствии с миграционной моделью, разделение между протосамодийскими и финно-угорскими народами произошло около 4000 года до н.э. Разделение между финской группой и угорской группой произошло во втором тысячелетии до н. э. Финская группа развилась из части финно-угорского общества, которая переместилась к западу от Урала и позже распространилась вдоль притоков Волги до Балтийского моря и до северо-востока Европы. С другой стороны, угорские народы распространились к востоку от Урала. На них частично оказала влияние (индоиранская или иранская) андроновская культура. Что касается предков самодийцев, хотя считается, что они сначала переселились с Урала в Сибирь, одна из теорий связывает их с восточноевропейскими культурами ямочно-гребенчатой керамики и с предками Саамов, которые впоследствии лингвистически ассимилировались финскими группами, когда ядро самодийцев попятилось в Сибирь. Часть самодийцев позднее вернулась в Северную Европу. Остается открытым вопрос о том, кто были первые жители арктической Европы и сопредельных частей Сибири. В самодийских легендах эти группы появляются под именами *сиуртя* (в Европе) и *морредэ* (в Сибири). Предполагается, что раннее население северной части Сибири составляли западные юкагиры (юкагирский язык также часто связывается с уральским). Первые жители арктической Европы как можно предположить, могли бы принадлежать к неизвестной уральской группе, или представлять собой часть теоретической саамо-самодийской преемственной цепи. В конце статьи автор дает краткий анализ старых (старо-новых) теорий, касающихся связей между уральскими и алтайскими языками.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: уральские языки и народы, самодийский (самодийцы), финно-угорский, финны, угорские народы, доисторические времена, миграция, Северо-восточная Европа, Сибирь, алтайский